ژیانەوەی کورد

ژیانەوەی کورد

کاروان حەمەد (باسڵ حەمەد)

کتێب:	**ژیانەوەی کورد**
نووسەر:	**کاروان حەمەد (باسڵ حەمەد)**
هەڵەچن:	**بەهجەت حەسەن**
دیزاینی بەرگ:	**ئالان ڕۆژبەیانی**
دیزاینی ناوەوە:	**ماهر حەسەن**
سپاردە:	**ژمارە (٨٤٧)ساڵی ٢٠٢٣**
تیراژ:	**١٠٠٠ دانە**
چاپخانە:	**ئەمازۆن**

مافی لەچاپدانەوە و لەبەرگرتنەوەی ئەم بەرهەمە بە هەموو شێوەیەک بۆ نووسەر پارێزراوە.

پێرست

دیکتاتۆری مێژوویی:

کورد لە سەردەمی خەلافەتی ئیسلامیدا..........................9

دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق:

قۆناغی بەشداریی کورد لە دەوڵەتدا 19

پێویستی نەتەوەیەک..34

له بری پێشەکی یان زێدەگۆیی:

پێشکەش بە هەموو ژیانەوەیەکی کوردی، جا لە هەر بارودۆخ و سەردەمێکدا بێ.

دیکتاتۆری مێژوویی:
کورد لە سەردەمی خەلافەتی ئیسلامیدا

سەرەتای قۆناغی یەکەمی نەتەوەی کورد، دوای هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆرییەتی دەوڵەتی عوسمانی دەست پێ دەکات. ئەم ئیمپڕاتۆریەتە دوای پیربوونی لە تەمەنێکی زۆری دەسەڵاتداری بەسەر کیشوەر و هەرێمەکان، هاوکات بەدەست دەردێکی زۆرەوە دەینالاند، بە هۆی زۆری نەتەوە جیاوازەکان و کاڵبوونەوەی ئایدۆلۆجیا سەرەکییەکەی،وای کرد نەتەوە ژێردەستەکان لە تەکنیکی فراوانکردنی ئەم ئیمپراتۆریەتە و پارێزگاریکردن لێی تاقەتیان بچێ و خەلافەت چۆک دابدات. دەرکەوتنی بیروباوەڕی نەتەوەیی، هەڵپە و پەلەکردنی نەتەوە جیاوازەکان بۆ بنیاتنانی ماڵێکی سەربەخۆ دەردێکی تر بوو. هەموو ئەمانە بوونە هۆی پیربوونی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتەکە. بەڵام جەنگی جیهانی یەکەم دەبێتە کۆتا ساتەکانی دەسەلاتی ئەم ئیمپراتۆرییەتە پیرە. مێژووی ئەم ئیمپراتۆرییەتە تایبەت نییە بە نەتەوەی تورک، بەڵکو تایبەتە بە مێژووی گەلانی ئیسلام. پێش ئەم ئیمپراتۆرییەتە نەتەوەی تورک چەندین دەوڵەتی تریشی بۆ خزمەتی ئیسلام دامەزراندووە، بەڵام ئەم دەوڵەتانە بۆ ماوەیەکی درێژ نەمانەوە و کۆتاییان پێ هاتووە.

زۆربەی ئەم دەوڵەتانە بە ناوی دامەزرێنەرەکەیەوە ناو دەنران، بە پێکهاتەی جیاواز و زمانی جیاواز بەردەوامی دەدا و لەسەر مێژووی نەتەوەکە هەژمار نەدەکرا. بوونی ئەم دەوڵەتانە بە بەراورد زۆر جیاوازتر بوون لە دەوڵەتانی ئێستا، کە بە هەموو شتێکی جێگیر دامەزراوون. دەوڵەتانی پێشوو وەک کابینەی ئێستای حوکوومەتەکان وابوو، هەر لەدوای ڕووخانیان گۆڕانێکی جوگرافی و نەتەوەیی و مەزهەبی و زمان و ڕێژەی دانیشتوان و کلتووری دەگرتەوە. بۆیە من بە پێویستی دەزانم هەڵەی زۆری ڕۆشنبیر و ڕەخنەگرانی کورد ڕاست بکەمەوە دەربارەی دەوڵەتی ئەیووبی. دەوڵەتی ئەیووبی بە ناوی باپیری (سەلاحەدین ئەیووبی) ناونراوە. واتە دەوڵەت بەتەواوی جیاوازییەکانییەوە بە ناوی تەنیا یەک کەس کراوە. وە ئەم کەسەش کوردە، کەواتە ئەم دەوڵەتە دەبێتە دەوڵەتی تاکەکەس نەک هیی نەتەوەیەک. وەک دەوڵەتی سەلجووقی کە دامەزرێنەرەکەی (طغرل بەگ) بەناوی باپیری (سەلجووق بن دقاق) کراوە. لە ناوچەی خوراسان کە پایتەختەکەیان ئەسفەهان و زمانی فەرمیشیان فارسی بووە و فەرمانڕەواییان کردووە. سەرکردەکانی ئەم دەوڵەتە و هۆزەکەی تورکی سوونە مەزهەب بوون، کەچی دوای ڕووخانی ئەم دەوڵەتە سنووری جوگرافی و نەتەوەیی و مەزهەبەکەی گۆڕا بۆ شتێکی تر. بە هەمان شێوە دەوڵەتی ئەیووبی دەسەڵاتەکەی لە

ناوچەی شام درێژ دەبوویەوە تا میسری ئێستا، کە دەوڵەتی فاتیمی شـــیعی دەســـەڵاتدار بوو. دوای وەرگرتنی دەســـەڵات لەلایەن ســـەلاحەددینی ئەیووبی، دەبێتە ســـوونە مەزهەب. دوای ڕووخانی دەوڵەتی ئەیووبی و نەمانی سەلاحەدین و هاتنی چەند داگیرکارێک، حاکم دەبێتە مەمالیک و کە بە ڕەچەڵەک تورک بوون و کەوتبوونە ئەم ناوچە عەرەبییانە. هەموو ئەمانە پێمان دەڵێن شـــتێک نەبووە بە ناوی دەوڵەتی نە تە وەیی! تەنیا چەند دەوڵەتێک هەبوون بە ناوی تورکێک یان کوردێک یان عەرەبێک. تەنانەت تاکەدەوڵەتێک نەبووە بەناوی فارسێکیشەوە دوای هاتنی ئیسلام. ئەوان هەر لەژێر ڕەحمی ئایینەوە مەزهەبێکیان هەڵبژارد و پەیڕەویان دەکرد. ئەم کەموکوڕییە نەتەوەییەی فارس بە دەســـتییەوە دەناڵێنێ، بە هۆی تـاقـانەبوونیەوە ترســـی لە داهـاتوو هەیە.پێشـــینە مێژووییە داگیرکارییەکانی عەرەب و تورک و مەغۆلەکان هەســـتی نەتەوەییان لای فارسـەکان کوشـت. لە بری ئەمە، ئێسـتا بە عەبایەکی گەورەی مەزهەبییەوە ئەم کەموکوڕییانەیـان شـــاردۆتەوە. فـارس لەدوای کەوتنی بەدەست ئیسلام، لە دەسەڵاتدا خلیسکا و خەریکبوو وەک نەتەوە لەناو بچێت. دوای حوکمڕانی ئیســـلام، ئەوا بە بەردەوامی مەغۆل و تـاتـار و هۆزە تورکەکـان لە خـاکی ئێران حوکمـداریـان کردووە. لەدوای بۆشایی دەوڵەتی سەلاجقەکان، دەوڵەتی سەفەویی

دێت. سەرکردەیەکیان دەبێ بە ناوی سەیفەدین ئەردەبیل لە شاری ئەردەبیلی ئازەربایجانەوە پەیدا دەبن کە بە ڕەچەڵەک کوردبوونە. دەبێ ئەوەش بزانین کە کوردەکان دامەزرێنەری بە دەسـەڵاتکردنی مەزهەبی شـیعەی دوازدەئیمامی بوون لە عێراق و شـام و ئێران. دوای ئەمان ئەفشـارەکان لە هۆزێکی تورک بوون. دوای ئەفشـار زەندەکان دێن کە کورد بوون. دوای زەند قاجارەکان دێن، کە ئەمانیش هۆزێکی تورک بوون. ئەم هۆزانە هیچیان لە نەتەوەی فارس نەبوون. جگە لە بنەماڵەی پەهلەوییەکان کە کۆتا زنجیرەی فەرمانڕەوایی پاشـایەتیی بوون. لەگەڵ هەموو ئەمانە، نەتەوەی فارس لەناو نەچووە. بەڵام هەسـتی نەتەوەیی فارس زەلیل بووە و کەوتۆتە مەترسـییەوە بە هۆی ئەم مێژووە درێژەی دەسـەڵاتدارانی تورک و عەرەب و کورد و مەغۆلەکان کە لەسـەر خاکی ئەوان کردوویانە. بۆیە ئەمانە وایان کردووە ئەم دەروونە پڕ شەرمەزارییەی خۆیان بە هەسـتی مەزهەبی بشـارنەوە. وایان لە فارس کرد کە جارێکی دیکە نەتوانێت هەستی نەتەوەیی و سیاسەتی دەوڵەتداریی زیندوو بکاتەوە. چونکە ئەوکات دەبێ ددان بە شـەرمەزارییە مێژووییەکەیدا بنێت، کە بەرامبەری ئەنجام دراوە. ئەوکات تووشـی سـەنگەری دژایەتی تورک و کوردەکان دەبێت و لەناو دەچێت. بۆیە دەبینین نەتەوەکانی تر مێژووی پاڵەوانێتییەکانیان لە ئیسـلام

وەرگرتووە و کردوویانە بەشــێکی گرنگ لەم دەوڵەتە نەتەوەییانەی خۆیان بۆ ئەوەی هەســـتی نەتەوەییـان لە ڕووی پەروەردەییەوە بەهێز بکەن. ئەم هەستکردن بە شـەرمەزاریەیان نەبێت وەک فارس کە نەتوانێت تەنیا بۆ ساتێک لە دەوڵەتی عەلمانیشدا، لە مەزهەبی شـیعە جیا بێتەوە. کاتێک شـا باسـی هەسـتی نەتەوەیی دەکرد، بێئاگا بوو لەوەی لاکەوتنی عەبای مەزهەبی لەسـەر جەسـتەیدا ئەوا بە ڕووتی دەردەکەوێت. نەتەوەکانی فـارس و تورک لە ترسـی ئاسـایشــی نەتەوەیی و ڕووتبوونەوەیان لە داهاتوو، لە بری ئەوەی بکەونە گیانی یەکتر، کەوتنە دژایەتیکردنی شای ئەوکات.

کوردەکان بە درێژایی مێژوو لەم ناوچەیە دەوڵەتیان بە ناوی کەسـێکی کورد یـان هۆزێکی کوردییەوە هەبووە. لە نـاوچەی عەرەبنشـینـدا، دەوڵەتی ئەیووبیی بەناوی کوردە، بەڵام بە هۆی نەزانیی کوردەکان و پشـتکتردنیان لەم مێژووەدا، ئەوا بە ناچاری زۆرینەی دەوڵەتە ئیسـلامییە عەرەبییەکان بە مێژووی سـەرکەوتنی خۆیان دەژمێرن. بە هەمان شـێوە ئەگەر بپرسـین لە مێژووی فارس یان عەرەب بۆ باس لە سـەرکەوتنە گەورەکەی (ئەلب ئەرسـەلان) ناکا؟ ئەمیش سـەردەمی پێش دەوڵەتی نەتەوەییە و سـوارچاکێکی گەورەی ئیسـلامە و خـاوەن گەورەترین سـەرکەوتنە بەرامبەر ئیمپراتۆرییەتی بێزەنتی (رومانوس)ی چوارەم لە شەڕی (ملازکرد.)

ئەم سەرکردەیە لە ناوچەی خوراسان سەرکردەی دەوڵەتی ئێستای فارسەکان بووە. کەچی تورکەکان باسی دەکەن و شانازیی پێوە دەکەن، وەک ئەوەی دەوڵەتی تورکی دامەزراندبێ! خۆ ڕەنگە بەشێکی زۆری هێزەکەی، بە نەتەوە فارس بووبن. تورک لە بەشەمیراتی خزمەتکردنی بە ئسیلام و گەڕاندنەوە و دروستکردنی مێژووی خۆی لە سەرکردەکان و دەوڵەتەکان لۆبییەکی نەتەوەیی دروست کردووە. دەوڵەتی نەتەوەیی خۆی لەسەر ئەم پایانە دامەزراندووە. تورکەکان خاوەنی دەوڵەتی جێگیری خۆیان نەبوون، دەوڵەتانی وەک خەوارزم و ئەتابەگ وسەلجووق و خەزنە و مەمالیک و قەرەقۆینلۆ و عوسمانی دەوڵەتی ئیسلامی بوون. بە ڕابەرایەتی کەسایەتییەکان و هۆزەکان لەژێر دەسەڵاتی خەلافەتی عەرەبیدا بەڕێوە دەبردرا. دامەزراندنی ئەم دەوڵەتانە لەپێناو ئیسلام، وای لە تورکەکان کردبوو کە هیچ کات هەست بە شەرمەزاریی نەکەن لە ژێر دەسەڵاتی خەلافەتی عەرەبدا. بەڵکو شانازیان دەکرد کە بۆ خەلیفەی ئیسلامی دەجەنگن. بەڵام کاتێک زۆر بەهێز دەبن و خەلافەتی عەرەب لاواز دەبێت، لێرەوە هەست بە شەرمەزاریی دەکەن. ئەویش بەرامبەر بە ئەوە نا کە دەوڵەتێکی نەتەوەیی تورکییان نییە، بەڵکو لەبەر ئەوەی کە تەواوی خەلافەتی ئیسلام یان کلیلی مەککە لای ئەوان نییە. لێرەدا شەرمەزاری بە مانای

کەمکردنەوەی ناوی عوســـمانی دێت. ئەمەش گرێی خۆبەگەورەزانی بۆ ناوی عوسمانی و هۆزەکەی دروست دەکا، کە شایەنی خەلافەتی ئیسلام بن. عەرەبەکان دوای لەدەستدانی کورسی خەلافەت، هەست بە شـــەرمەزاری دەکەن. لەبەر ئەوەی نە خەلافەت و نە دەوڵەت و تەنانەت موختارێک بۆ بەڕێوەبردنی گەڕەکێکیشـــیان لەدەســـت نامێنێت. هەر یەکەیان دەگەڕێنەوە ســـەر بنەچە و مێژووی چیرۆکی پاڵەوانانەی باپیران و نەتەوەی خۆیان. فارسەکان زوو (عەلی کوڕی ئەبی تاڵب) و (حوســـێن)ی کوڕی لە خۆ دەگرن و دەیانکەن بە قەلغانی پاراستنی هێزیی مەعنەوی خۆیان. عەرەبەکان (پەیامبەری ئیســـلام) و (بەنی هاشـــم) و تەواوی پاڵەوانەکانی هۆزی قورەیش بیری هەمووان دەهێننەوە. تورکەکـــان ســـەرکردە و دەوڵەت و خەلافەتیـــان و تەواوی دەســـتکەوتەکـــانیـــان لەپێنـــاو ئیســـلام دەنووســـنەوە. دەمێنێتەوە کوردەکان، کە گەورەترین شـــانازیان (ســـەلاحەددینی ئەیووبی)ە. کەســـێک کە کورد بووە و خزمەتی خەلافەی ئیسـلامی کردووە. بۆیە کوردەکان لەمەدا زیرەک نەبوون و نەیانتوانی ســەلاحەددین بکەن بە لۆبی دامەزراندنی دەوڵەت نەتەوە و وەرگرتنەوەی ئەرکەکـان لە ئیســـلام. تەنـانەت وەک مێژووش گرنگیان پێ نەدا. بەڵام تورکەکان لەم بوارەدا زیرەکتر بوون. کاتێک زەبری تۆڵەی عەرەبەکانیان دیت کە چەندین ســـەدە عەرەب بە

ڕەزالەت و زەلیلی لەژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا گوزەریان کرد. عەرەبەکان بەردەوام لە هەوڵی فرسەتێک بوون کە لەم زەلیلیە ڕزگاریان بێت. ئەو هەستە وای کرد یەکگرتنێک لە نێوخۆی عەرەب دابمەزرێنێ.

تورکەکان دوای هەڵوەشاندنەوەی عوسمانییەت، هەستان بە کۆکردنەوەی تەواوی ئەو سەرکردانەی کە بە ڕەچەڵەک تورک بوون و لە خزمەتی ئیسلام کاریان دەکرد. ئەوانیان کرد بە لۆبییەکی بەهێز بۆ پەروەردەکردنی منداڵەکانیان و دامەزراندنی دەوڵەتی تورک. وەک جەلالەدین خوارزمی (مضفر منكبرتي) بە پەیکەرێکەوە لەناو نیشتمانی تورک و بە پاڵەوانێکی مێژووی ئیسلام یاد دەکرێتەوە. (جەلالەدین کوڕی عەلائەدین محەمەد شا خوارزمی دووەم) باوکی کە محەمەدشا خوارزمییە، تووشی گەورەترین دۆڕان و شەرمەزاریی بوو بەرامبەر بە مەغۆلەکان، کە تەواوی ئیمپراتۆرییەتەکەی لەدەست دا لە خوراسان.جەلالەدینی کوڕی بە شێوەی پچڕپچڕ بەردەوام بوو لە شەڕکردن بەرامبەر بە مەغۆلەکان. دواتر تورکەکان لە مێژووی یادکردنەوەی ئەم پاڵەوانە، تەواوی ئەم دۆڕانە دەخەنە ئەستۆی کورد. پێیان وایە بە دەستی کوردێک لە کاتی نانخواردندا لە دیاربەکرد کوژراوە. ئەمەش شەرمەزارییەکی دیکەیە لای ئەوان کە کوردی پێ سەرکۆنە دەکەن و تەواوی دۆڕان

و نەزانییەکەی باوکی بە هۆی کەمتوانایی و چاوچنۆکییەوە دەخەنە پاڵ کوردێک و وەک خائینێک لە مێژوودا ناوی دەهێنن. لێرەدا بە مەبەســـــت تورکێک وەک پاڵەوان و کوردێک وەک خائین دروســـــت دەکەن. کوردەکان بۆ ســــەرچاوەی مێژوویان دەگەڕێنەوە ســــەر مێژوونووسانی تورک و عەرەب و فارس، ئەوانیش بەشێکی بچووکیان لە کونجێکی مێژوو بە چیرۆکێکی ناشــیرین و هەڵبەســتراو بۆ کورد جێهێشتووە. ئێمەش دەستمان لە تەواوی مێژووی خۆمان هەڵگرتووە و پشــتمان لە دەوڵەتی ئەیووبی کردووە و چەند میرنشــینێکی وەک ســــۆران و بۆتان و... کردووە بە مێژووی خۆمان، کە ئێســــتا لە ناوچەی ســــنووری هەرێمەکەمان لە چەند گوندێک زیاتر نین. ئەم مێژووە بچووکە چۆن بەراورد دەکەیت لەگەڵ مێژووی دوژمنەکانمان. تەواوی چیرۆکەکانیش بە تراجیدیای ناخۆش بە دەســــتی یەکتر بە کردەی خیــانەت کۆتــایی دێــت. بەم شــــێوەیە پەروەردەکردنی منداڵەکانی کورد بە هەســــتی نەتەوەیی دوور لە خیـانەت گەورە دەکەن یـان تەواوی چیرۆکەکـان و هزریـان بە وشــــە و کردارە خیانەتییەکان پڕ دەکەن.ئەم چیرۆکانە مێژوویەکی ئەوەندە دووریان نییە تا بۆ ڕاستییەکان بگەڕێینەوە و دڵنیا بینەوە. سەرەتا شوێنە مێژووییەکان و شــوێنەوارەکانی ئەم نەتەوەیە کۆچەرییەی تورک لە لانکەی خۆی لە ناوەڕاســتی ئاســیا بە دەرکراوی بە شــوێن نان و

شـــوێنی حەوانەوە و لەوەڕگایەکی ئارامدا دەگەڕا. بە هۆی پێداگری نەتەوەیی خۆی، بەســـەر خاوەن زەوییەکاندا بۆتە خاوەنماڵ. کاتێک سەیری ئەندازەی هەرەمەکانی وڵاتی میسر دەکەین، ئەوا زۆر ئاسان دەبێت کە باوەڕ بەوە بکەین میسـرییەکان بۆ چارەسـەری پزیشـکی قەپاغی ســـەری مرۆڤەکانیان هەڵگرتووە. بەڵام ئەگەر ئەم هەرەمانە بوونیـان نەبـا، تەنیـا پـانتـاییەک لە لم وەک پـاشـــــماوەی ئەم شــــارســــتانییەتە بەجێماوەیان بووایە، ئەوا بەڵگەی بوونی ئەم زانســـتییە پزیشـــکییە بۆ باوەڕکردن ئاوا ئاســـان نەبوو، بە هیچ تاقیگەیەکی مێژوویی بســـەلمێندرێن لەم ســـەردەمە زانســـت لەم پێشـــکەوتنە دابووە. کاتێک ســـەلاحەددین ئەیووبی بە نەتەوەی کوردیی دەیکەیتە لۆبی، کە کوردێـک بووە تـا (بیـت المقـدس) فەرمانڕەوایی کردووە. ئەوا ئاســـانە بۆ خوێنەرانی مێژوو باوەڕ بەوە بکەن کە کورد هەوڵی دروســـتکردنی ئیمپراتۆرییەت و وەرگرتنی خەلافەتی داوە. ئەوکات مێژووەکەت بە جیهانی دەبێت و دەتوانی بە هۆی ئەم مێژووەوە ڕووبەڕووی مێژووی وڵاتانی دوژمن ببیتەوە.

دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق:
قۆناغی بەشداریی کورد لە دەوڵەتدا

لە دوای هەڵوەشـــاندنەوەی دەوڵەتی عوســـمانی، عێراق دەبێتە دەوڵەت. بەپێی دەستووری سەرەتایی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق، تەنیـا دوو پێکهـاتە بە فەرمی بوونیـان هەبووە. ئەویش کورد و عەرەب بوون. ســـــەرەتا کوردیش لەم دەوڵەتەدا ڕێزی لێگیراوە و بەشداری دەسەڵاتی کردووە. کوردەکان لە دوای دەوڵەتی عوسمانی لە هەر چوارپارچەکەدا کێشـەی سیاسـی و ئابووریان نەبوو، بەڵکو کێشـــــەی پەروەردەیی بوو لە دەوڵەتـداری و جۆری حوکمڕانیـدا. دەوڵەت لە ڕێگەی سیاسەت و باری ئابووری و یاسای سەربازییەوە دەچێتە ڕێ، بەڵام کورد لەم جۆرە پێکهاتە ئامادەکراو ئەکادیمییەتی نەبوو. جگە لە پیاوانی گەورەی وەک سەرۆک هۆز و شێخ و ئاغاکان شتێکی تری شک نەدەبرد و موریدی شێخ وەک گیانفیداییانی شێخ لە بری لەشـــکر و ســـوپای ڕاهێنراو بەکار دەهێنرا .هەموو ئەمانە هۆکاری بەشـداریپێنەکردنی کوردەکان بوو لە دەسـەڵاتدا. کە ئەمە کێشـەیەکە و سـەت سـاڵ زیاتری خایاندووە. کورد لە عێراق وەک نەتەوە ددانی پێدا دەنرێت. سـەرەتا وەک پێویسـتیش بەشـداریی دەسـەڵاتی پێ دەکرێت. لەدوای قۆناغی پاشـایەتیی، کورد دەچێتە

قۆناغی دووەمی کوردایەتییەوە. دیسان ئەم قۆناغە نە نەتەوەییە نە شـــووناســـییە، بەڵکو بە ناوی نەتەوەییەوە هەوڵی بەشـــداریکردن دەدات بەبێ چارەســــەرکردنی کەموکوڕییەکانی قۆناغی یەکەم، کە پەروەردەیە. لەم قۆناغەدا دووبارە شـــەڕ هەڵدەگیرســـێت، لە بری بوونی لەشـــکر و ســـوپا، لە جیاتی کاری یاســـایی و ڕامیاریی هەر تاکێک هەر چی پێکراوە شـــەڕی کوردبوون دەکات. کوردیش ددانی پێ دانراوە لە دەستووری عێراقدا. جیاوازیی زۆرە لەنێوان شەڕکردن لەپێناو کوردبوون و شـــەڕکردن لەپێناو وەرگرتنی دەســـەڵات. کورد نەیتوانی جیاوازیی لە نێوان ئەم دوو بابەتەدا بکات. کە یەکەمیان ددانی پێدا نراوە و قوربانیدانی ناوێت، دووەمیان لە بری شـــــەڕ هەوڵی هەڵسانەوەیەکی پەروەردەیی دەوێت بۆ تێپەڕاندنی سەردەمی هۆزایەتیی و بنیـانتـانی نەتەوە. ئەم جیـاوازییەش لەگەڵ کوردانی تورکیا و ســـــووریا بە تەواوی دەردەکەوێت، کە نکۆڵی لە بوونیان دەکرا. ئەم هەوڵە قوربانیدانەی کوردانی ناو خاکی عێراق دەکرا بۆ کوردەکانی سووریا و تورکیا بۆ سـەلماندنی بوونیان دروست ببێت. جیاوازتر لە هەر سێ بەشـەکەی دیکە، کوردانی ئێرانن کە باسـمان کرد فارسەکان بە هەستی نەتەوەیییەوە نەبەستراون لەم هەستەشدا کەموکوڕییەکی زۆریان هەیە و هەسـت بە شـەرمەزاری دەکەن. نەک بۆ کوردەکان بەڵکو بۆ فارس و تورکەکانیش لەم دەوڵەتە هەســـت

بە نەتەوەییکردن وەک دەوڵەتداری کارێکی قەدەغەیە. وەک هەستە نەتەوەییەکەی پەهلەوی کاتێک دەماری نەتەوەیی جووڵا، تورک و فارس و کورد کەوتنە گیانی و دژایەتیان کرد. کورد بەشــداری کرد بۆ ئەوەی تێبگا هەر کاتێک هەســـتی نەتەوایەتیی بەهێز بێت لە ئێران، ئەوا بە دڵنیـایی هەســـتی مەزهەبی لاواز دەبێـت. تـاکە هۆکـاریش ئەنجامەکەی لاوازکردنی مەزهەبی شـــیعە بێت ئەوا بە نەتەوەبوونی فارس و تورک و کوردە.

عێراق دوای داگیرکردنی کوێت دەچێتە قۆناغێکی تر. لەگەڵ هەر گۆڕانێک لە ســـیاســـەتی دەرەوەی ڕژێمی عێراق، کورد هەنگاوێک چۆتە پێش بە کەموکوڕییە بۆماوەییەکەی خۆیەوە. لەم هەنگاوەدا کورد دەچێتە قۆناغی ســـیاســـی و لەم ســـەردەمەدا هەنگاوی پێشـــووتری وەک نەتەوەی کورد هەڵدەوەشـێتەوە. لێرەوە کێشـــەی کوردبوون سەر هەڵدەدات و دەپرسرا بۆچی کوردم؟ ئەم هاوکێشەیە ئاراستەی پێچەوانە دروست دەکات لە سیاسەتدا کاتێک پەروەردە و فەلسـەفەی سـیاسـی و سـیسـتەم بەشـداری ناکەن لە دروسـتبوونی نەتەوە. بۆیە کێشە و کەموکوڕییەکانی ئەم قۆناغە زۆر زیاتر دەبێت لە چاو قۆناغەکانی ڕابردوو. پێویســتییەکانی ژیان و زەحمەتییەکان زۆر بە ئـازارترە لە کوردبوون، بۆیە بەراوردیـان دەکـا بە ڕابردوو. پێشووتر لە نێوان مەرگ و ژیان، کوردبوونی هەڵدەبژارد. لە قۆناغی

ڕامیاریی هەموو پێویستییەکان هەڵدەبژێرێت جگە لە کوردبوونەکەی نەبێ. پێویستە هەموو سیاسی و ئابووریناس و سەربازییەکان وە میللەتی کوردیش لەوە تێبگات کە کوردبوون شتێکە و نەتەوە یان نەتەوەبوونی کورد شتێکی دیکەیە. لە سەرەتای دروستبوونی عێراق ئێمە نەتەوەمان پێ بەخشرا بەڵام کوردبوونمان هەڵبژارد.

عەرەبەکان دوای هەڵوەشانەوەی دەوڵەتی عوسمانی نەتەوەبوونیان هەڵبژارد نەک عەرەببوون. لە دابەشکردنی سنوورەکانیان هەر نەتەوەیەک دەوڵەتێکی هەڵبژارد، کە بیست و دوو نەتەوەی لێ هاتە بەرهەم. هەر نەتەوەیەک لەمانە لە قۆناغێکی جیاوازی مێژوودایە لەگەڵ ئەوەی تر. کاتێک عەرەبێکی عێراقی سەیری عەرەبێکی ئیمارات دەکات، وەک نەتەوەی ئیمارات سەیری دەکات نەک وەک عەرەبێک. ڕێکارە یاساییەکانی هەر بیست و دوو دەوڵەتیش جیاواز لەگەڵ شێوازی بنەما عەقڵییەکان گەشەی کردووە نەک لەسەر یەک شێوازی جیهانی نیشتمانی نەتەوەی عەرەبی.

بۆ دروستکردنی نەتەوە و یەکخستنی کۆمەڵگە پێویستی بە سەرکردەیەکی دیکتاتۆری مێژوویی هەیە. ئەم سەرکردەیە لە بری پەلاماری سەروەت و سامان بدات و کۆنترۆڵی سندووق و خۆشییەکانی ژیان بکات، پێویستە پەلاماری مێژوو بدات و هەوڵی نەمریبوون بدات. ئەوەش کارێکی ئاسان نییە ئەو لاپەڕەی

مێژووییەی وڵات بە ســــپییەتی ماوەتەوە کە چۆن پڕ دەکرێتەوە. چیرۆکی دروســــتکردنی نەتەوەی لێ دەنووســــرێتەوە. (جولیوس سیزەر) کاتێک لە هێزی نیشتمانی وڵاتەکەی خزمەت دەکات، هەست بە لاوازی کۆمـار و بچووکی جوگرافیـای نیشـــتمـان دەکـات. بە ئەندازەیەک هەســـتی بە لاوازی باوەڕی نەتەوەیی تاکەکانی دەکات، ئەوا ڕەنگە لە داهاتوو لە لایەن هێزێکی تر قووت بدرێ. ئەم لاوازییە لە پرۆســەی هەڵبژاردنی ئەنجوومەنی پیران و لە کڕین و فرۆشــتنی دەنگەکان دروست بووبوو. تا گەیشتن بە کورسی کونسوڵ ئەوەندە کارێکی قورس نەبێ بۆ خانەوادە ئەرستۆکرات و دەوڵەمەندەکان. لە کۆتـاییـدا (جولیوس ســــیزەر) دەبێتە دیکتـاتۆری مێژوویی ئەو ئیـمپـراتـۆرییەتەی هەزار ســــاڵە چیـرۆکی ســــەرکەوتنەکەی دەگێڕدرێتەوە. ئەم گۆڕانکـارییە هـاتە ئـاراوە لە ســــیســــتەمی هەڵبژاردنی کۆماری بۆ ســیســتەمی دیکتاتۆری مێژوویی. لە وادەی پێنج ســــاڵ فەرمـانڕەوایی دیکتـاتۆریـانەی (جولیوس ســــیزەر) گەورەترین ئیمپراتۆریەت لە ڕۆما دروست دەکات.

ســــەرکردەکـان بێ ئەوەی دڵنیـا بن لەوەی دوای خۆیـان یـاد دەکرێنەوە یان دەســڕێنەوە، فەرمانڕەوایی دەکەن و هەنگاو داوێن و ســــەرکردایەتی دەکەن.لە گەردوون ڕەنگە هیچ شــــتێک وەک ئەو پلانەی ئەم ســــەرکردەیە دایـدەنێـت نەڕوا بە ڕێوە، لەگەڵ ئەو

قوربانییە زۆرەی گەل لەپێناو سەرکردەکەی دەیدا نازانێت چ نییەتییێک لە پشت ئەو قوربانیدانەدایە، تەنیا ئەوە دەزانێت کە سووڕی ژیانە و دەبێ وا بێت.

دەوڵەتی یابان دوای جەنگی جیهانی دووەم خاک و ئیمپراتۆریەتەکەی پەیوەست بوو بە قوربانیانی گەلەکەی لەپێناو مانەوەی ئیمپراتۆر. خاک و گەل پەیوەست نین بە براوە و دۆڕاوی جەنگ، چونکە لە ئەنجامی دۆڕانی جەنگیش ئەوا خاک و گەل لەناو ناچن. وەک دۆڕاوەکانی شەڕی جیهانی یەکەم، دوای دۆڕانیان تەنیا هەندێک بنەمای سنووری ئایدۆلۆجی سیاسیی گۆڕان. خۆبەخشەکانی ناو فڕۆکەی کامیکاز لە قوربانییە هەر گەورەکانی ئیمپراتۆریەت بوون. ئەمەش چیرۆکێکی ڕاستەقینە و کاریگەری دروست کرد. بۆ مانەوەی ئیمپراتۆر خۆبەخشەکانیش دڵنیا بوون لە ئەوەی ئەگەر نەبنە قوربانی، ئەوا ئیمپراتۆر وەک خواوەندێک هەرگیز لێیان خۆش نابێت. وە هەر ئەوانیش لە مێژووی وڵاتەکەیاندا هەرگیز یاد ناکرێنەوە. یابانییەکان دڵنیا بوون لەوەی لە کۆتاییدا هەر دۆڕاون، بێئاگاش بوون لە نیەتی قوربانییەکانیان بۆ ئیمپراتۆر. گەل چارەنووسی مردنەکەیان پەیوەست کرد بە خوداکەیان (هیرو هیتو) بۆیە مردن و دۆڕان لایان هیچ گرنگییەکی نەبوو. تەنیا خواوەند هێزی مانەوەی ڕاستەقینەیە دوای مردن. یابان لە کۆتاییدا

بە مەرجی خۆبەدەســـــتەوەدان ڕازی بوو. ئەمە دۆڕان نەبوو بۆ قوربانییەکان، دۆڕانە گەورەکە نییەتی ساویلکەی خۆبەخشەکان بوو کاتێک ئیمپراتۆر ڕایگەیاند کە ئەو مرۆڤێکی ئاساییە نەک خواوەند. ئەمە خیانەتی ئیمپراتۆر بوو یان ســـــاویلکەیی قوربانییەکان؟ هەر دوای ئەمەش بە چەند ســـــاڵێک خۆبەخشـــــەکان بوونە قوربانی وەرگرتنی خەڵاتی نۆبڵی ئاشــتی و بە ســینگی (ئیســاکۆ ســاتی) ســەرۆک وەزیرانی ئەوکاتی یاباندا دەبریســکایەوە. وە لە مێژووشــدا چەنــدین نەتەوەی دیکە هەبوون کە بوون بە قوربــانی نییەتە ساویلکەییان.

لە دوای قۆنــاغی یەکەمی دامەزرانــدنی دەوڵەتی عێراق و دەســـــتپێکی قۆناغی دووەم، کورد ڕازی نەبوو بە مەرجی یاســـــایی دەســـــتووری عێراق لە بەشـــــداریکردنی پێکهێنانی حوکوومەت. ئەم مەرجە تێک دەشـــــکێنێت پشـــــت لە دەســـــتوور دەکات و ڕێگەی بەرەنگــاری و جەنــگ دەگرێتە بەر و قوربــانییەکی زۆر دەدات. قـوربــانـیـیەکە تـێـچـوویەکی زۆرە، ئەم تـێـچـوویەش کــاریـگەری سەرکردەبوونی کورد زیاتر دەکات لە هەر شتێکی تر.

قوربانیدان بایەخدانە بە جۆری مەراســـیمەکان. لە مەراســـیمە ئایینییەکاندا جۆرێکە لە وەرگرتنی داواکارییەکان لەلایەن خوداوە. قوربانیدان چیرۆکێکە خەڵک لە پێناویدا پەلکێشـــــی ڕووداوەکان

دەبن. بەم قوربانییە چیرۆکێکی تراجیدی دەخرێتە هەموو ماڵێک. ئازارێک لە دڵی هەمووان دروست دەکا، تا چیرۆکەکە دەبێتە ڕاستەقینەترین ڕووداو. گەلی کورد دەچێتە شەڕێکی قووڵەوە. هەزاران قوربانی زیندوو و مردوو، هەزاران شوێنبزر و قاچپەڕیو و دەستپەڕیو. هەزاران پاشماوەی لەگۆڕنراوی ئەنفال و کیمیابارانکردنی هەڵەبجە. ئەمانە هەموو دەبنە کاریگەرترین ڕووداوی ڕاستەقینەی گەلێک. کاریگەرتر لە گوتار و فیکر و ڕێگەیەکی ئارام و کاریگەرتر لە خوێندن و ئەندازەی زانستی و دروستکردنی نەتەوە. هەموو ئەو ڕووداوانە کوردبوون و سەرکردایەتییەکەی واقیعتر دەکات لە نەتەوە. ئەم قوربانییە زۆرەی کورد بەخشی مانای ئەوە نییە ئەگەر قوربانی نەبا، هەرکەسێکی سۆز و خۆشەویستیی نییە بۆ خاک و گەلەکەی. دەکرێ بەهۆی ساویلکەیی و نەزانییەوە بێت ئەم هەموو قوربانیدانە. ئەگەر وا بێت ئەم سەلامەتییەی سەرکردایەتی کورد تا ئێستا بێ قوربانییە. دەکرێ گومان لە خۆشەویستی و ڕاستگۆییان دروست بکات. بەم هەموو قوربانییەی بە ماڵ و منداڵی گەلێک درا. باوەڕ و پێداگیریکردنی وانی زیاتر کرد یان سەروەت و سامانیان؟

کوردەکان لە دوای قوربانییەکی زۆر گەیشتنە قۆناغی سیاسی کە ئێستا ئەم قۆناغە بەردەوامیی هەیە. جیاواز لە قۆناغەکانی تر، کورد لەم ساتە پڕکێشەترین کاتەکانی بەڕێ دەکات. کێشەی سەد

ساڵەی هەڵگرتووە و قۆناغ بە قۆناغ بەدوای خۆیدا ڕای دەکێشێت. کێشەی سەدەیەک بێ چارەسەرکردن. بۆماوەیی دەمێنێتەوە و نەوە دوای نەوە ئاڵۆزتر دەبێت. لەدوای دامەزراندنی عێراق و دوای دوو قۆناغ ئەم ساتە ئاڵۆزینە. چونکە دەمی خزمەتکردن و گەڕاندنەوەی مافە سرووشتییەکانیانە. ئێستا مافی ئەم میللەتە جیاواز لە هەوڵەکانی ڕابردوو بۆ گەڕانەوەی مافەکانی لەلای نەتەوەی تر، بە دەستی سەرکردایەتی کورد خۆیەتی.

چارەسەری ئەم هەوڵە بەدەر لە ڕابردوو لە شەڕ و ململانێ و قوربانی، ئێستا لە دبلۆماسیەت و خزمەتکردن و دروستکردنی نەتەوە خۆی دەبینێتەوە. کوردەکان بۆ چارەسەریی ئەم دۆخە بۆماوەییە پێویستە پەند لە مێژوو وەربگرن. چەندین نەتەوەی جیا بەم دۆخە گوزەریان کردووە لەڕێی دیکتاتۆرە مێژووییەکەیان توانیویانە سەرکەوتووانە تێپەڕن بۆ سەردەمێکی تر. یەکێک لە دیکتاتۆرە گەورەکانی مێژوو (نیلسۆن ماندێلا)یە. توانی لە چارەسەرکردنی کێشە بۆماوەییەکان لە ئەفەریقای باشوور پێیەکانی لە مێژوو قایم بکات و دۆخەکە بگەیەنێتە سەردەمێکی دیکەوە. دیکتاتۆری مێژوویی مەبەست لێی دەستبەسەرداگرتنی مێژووە نەک دەسەڵات. وەک دیموکراسی دیکتاتۆری دەسەڵات نییە لە بری مێژوو،دەسەڵاتی کاتی زەمەنی پاوان بکەن. دیکتاتۆری مێژوو

ڕێڕەوی قۆناغەکان دەبڕێ و ڕەوتی پێشـــــکەوتن خێرا دەکات تا دەگات بەو ئاستەی ناوێک لە مێژوو، لە ڕێگەی خزمەتکردنی نەتەوە و نیشتمان تۆمار دەکات.

ئەفریقیای باشـوور بە دەسـت کێشـەیەکی بۆماوەیی دەینالاند کە بریتی بوو لە کێشـــــەی ڕەگەزپەرســـــتی نێوان ڕەشـــــپێســـــت و سپیپێستەکان. بوونی ئەم کێشـەیە بەهۆی هۆرمۆنێکی بۆماوەیی لە لەشـــــدایە پێی دەڵێن (میلانین) کە جیاوازیی لە ڕەنگدا دروســـــت دەکات. هەروەها هیچ بەرپرســــــیارێتییەکی تر دەربارەی توانا و لێهاتوویی هەڵناگرێت. هەرچەند زیاد و کەم بێت لە لەشـــــدا، تەنیا توانای گۆڕانی ڕەنگی پێستەکانی هەیە.

ماندێلا یەکەم قوربانی ئەفریقیای باشـــــوور و خراپترین قوربانی ئەم هۆرمۆنە بەرپرســـیارە نەبوو لە جیهان. ئەگەر هۆرمۆنی میلانین لە ماندێلا کەمتر بووایە، ئەوا ڕەنگی ســـپی دەبوو و ڕەنگە ئەوکات لە سـەنگەری دژە ڕەشـپێستەکان قوربانی دەستی ماندێلا هەبووایە. ئەوکات نە ماندێلا وەک ســـەرکردەیەک دەبوو، نە چارەســـەری ئەم کێشـــــەیەش دەکرا. ماندێلا دوایین قوربانی ئەم دۆخە زانســـــتییە بۆمـــاوەییە بوو، کە خۆی چـــارەســـــەری ڕیشـــــەیی دانـــا لە دەستاودەستکردنی دەسـەڵات. پێشـانی هەموو جیهانی دا، کە هیچ جیاوازییەک لە نێوان ڕەنگەکاندا بوونی نییە لە بەرامبەر پێکهاتەی

بەرزی مرۆڤبوونەوە. دەکرا لە ڕێگەی زانستی پزیشکییەوە بە توێژینەوە ئەم دۆخە چارەسەر بکرێت، پێش ئەم هەموو قوربانییە، بەڵام دۆخی سیاسی مرۆڤ و باوەڕی، پێویستی بە واقیعی جێبەجێکردنی کردار هەیە بۆ سەلماندنی. ماندێلا بۆ بەردەوامی پرۆژەکەی شۆڕشی بەسەر خۆیدا کرد، بەمە ڕێگەی نەدا هەڤاڵانیشی چاوچنۆکی و حەزی گەیشتن بە دەسەڵات ڕایانکێشێت.

ئێستا هەشت سەت ساڵ بەسەر مردنی (سەلاحەددین ئەیووبی) تێپەڕیوە، تا ئێستاش نەمانتوانیوە تەنانەت سێ شاری هەرێمی کوردستان یەک بخەین و گەلێک لە پەرتەوازەیی ناوچەیی و عەشیرەتگەرایی تێپەڕێنین. بۆیە چیتر (سەلاحەددین ئەیووبی) مەکەن بە پاساوی بێدەوڵەتیتان.

لێرەوە کار لەسەر ڕێکخستن و یەکخستنەوەی نەتەوە بکەن و ئینتیما و خووتان بۆ سیستەمی ناوچەگەرایی و عەشیرەتگەرایی لەناو ببەن و پشتگوێی بخەن. دەبێ ئەولەویەت بگەڕێتەوە سەر تاک و خێزان ونەتەوە. هەوڵ و پشتگیریتان بۆ دروستکردنی دیکتاتۆرێکی مێژوویی پاتە بکەنەوە، کە ئامانجی سەرەکی هێزی نەتەوە و فراوانکردنی نیشتمان بێ. بتوانێت گەل لە مەترسییەکانی داهاتوو بپارێزێت و نەتەوەیەکی بەهێز بنیات بنێت. ئێرانیەکان کاتێک کەوتنە بەر هێرشی ئەفغانییەکان و وڵاتەکەیان لەلایەن

(مەحموود ئەلغزائی) داگیر کرا بۆ ماوەی حەوت ســاڵ، گەلی ئێران هانایان بۆ (نادر قولی) برد وەک ســــەرکردەیەک کە پشــــتگیریان بکات. (نادر قولی) کوڕەهەژارێکی بێبنەچە بوو. لە خێزانێکی شوان گەورە بووبوو. بەڵام ئازایەتی و ئامانجەکەی گەورەتر بوو لە بنەچە و بنەماڵەی پاشـا سـەفەوییەکان. (نادر قولی) سـەرکردەی چەتە و ڕێگرەکانی ئەو ســەردەمە بوو، بەڵام بیری نیشــتمانپەروەریی کردی بە (ناپلیۆن)ی ئێران. یان (ئەسکەندەری دووەمی) فارسەکان. لای نادر قولی لەدەســـتدانی خاکی ئێران گەورەترین شـــەرمەزاریی بوو. ئەمەش وای کرد بەسەر ئەفغان و ڕووس و عوسمانی و مەغۆلەکاندا ســـەرکەوێت و تا پایتەختی ئیمپراتۆری مەغۆلی هیند پێشـــڕەوی سوپاکەی بکات و داگیری بکات.

(نادر شای ئەفشار) لە چەتەگەرییەوە دەبێتە شا. ئەم هەستی خۆبەکەمزانینە لە خۆی نابینێت کە بە ڕەچەڵەک تورکە بەســـەر فارس و نەتەوەکانی تریشـــــەوە. ئەم باوەڕ و هێزەی لە متمانەی گەلەوە سـەرچاوەی گرتبوو، کردی بە خاوەنی کۆتا داگیرکارییەکانی ئاســـیای گەورە و گەورەترین شـــۆڕش و دەســـتکەوت لە مێژووی فەرمانڕەوایی ئێراندا. دوای ڕووخانی ئەفشـــارەکان و گۆڕانکاری لە بنەماڵەی پاشـــایەتی، زەندەکان دێن بە ســـەرکردایەتیی (کەریم خان)ی زەند کە کوڕی بنەماڵەیەکی خانەدان بووە و ســـەرۆکی

هۆزەکەیان بوو، دوای وەرگرتنی دەسـەڵاتی تەواوی ئێران، ناسـناوی (شـا) وەرناگرێت. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ هەسـتی خۆبەکەمزانینەی کە کورد ترســـــی هەبووە و نەیتوانیوە ڕزگاری ببێت. ئەگەرنا چۆن چەتەیەکی بێبنەچە ئەو هەستی خۆبەگەورەزانیە و باوەڕەی هەبووە و توانیویەتی ناســناوی شــا هەڵگرێت و لە بەرامبەردا کەسـێکی بە بنەچە کورد ئەم ئازایەتییەی نییە لە بری شـــــا ناو لە خۆی بنێت وەکیل ڕعایە. ئەو مەترسیانەی کورد ڕەچاوی نەکردووە لەدەستدانی خاک و بچووکبوونەوەی جوگرافیاکەی بووە. ئەم مەترســــیانەش بە ڕۆکی نەوەکـانی داهـاتوو دەگرێـت. ئەگەر هەر خۆمـان بە زەلیلی ببینین بەرامبەر بە گەورەیی ئەوان، بۆیە دەبێـت ڕەچـاوی هەموو دوژمنەکان بکەین و گەورە و بچووکیان بە مەترسیدار بزانین.

تێگەیشــــتین بەپێی دەســــتووری دامەزراندنی عێراق، تەنیا دوو نەتەوە بوونی هەبووە. ئەوانیش کورد و عەرەبن. هیچ نەتەوەیەکی دیکە بە یاسـایی و دەسـتووری مافی داواکردنی خاک و قەوارەیەکی ســـەربەخۆی نییە. لە کوردســـتانیش تەنیا کورد بوونی هەیە و هیچ نەتەوەیەکی دیکە بوونی نییە. هیچ کەمینەیەک بەنـاوی نەتەوە و ئاینزای جیاواز مافی وەرگرتنی بەشـــــەمیراتی ئەم خاکەی نییە. لە تورکیای ئێسـتا کورد لەسـەر خاوەنبوونی ڕاسـتەقینەی خاکی خۆی لە هەشتا و یەک شار نکۆڵی لە بوونی دەکرێت. چۆن دەکرێت ئێمە

لە سێ شار کە تەواوی بەشەمیراتەکەمان وەرنەگرتووە و کەچی کەرکووک و موسڵ و تکریتمان لەدەست داوە، بێین نیوەی بەشەمیراتەکەمان لەگەڵ تورکمانەکان بەش بکەین و قەواڵەیەکی یاساییان پێ بدەین. کاتێک تورکمانەکان بە یاسایی دەکرێن لە هەرێمی کوردستان، ئەوە ددان بە بوونی تورکماندا دەنێین لە کەرکووک و دەیسەلمێنین کە ئەوانیش بەشێکی یاسایین لەم خاکە. کە باش دەزانین بەشێکیان بە پارتی سیاسیی جیاواز پلان و ستراتیجی تورکیای دوژمن پەیڕەو دەکەن. ڕەنگە چەندین ساڵی دیکە بە پاساویی ئەم قەواڵە یاسایییە تاپۆی ئەم خاکەی ئێمە دروست بکەن و بەشێکی تری کوردستان لە دەست بدەین. ئیتر دەبێت ئەم وادەیە بێت، کورد بە گەورەیی خۆی ببینێت و بەرامبەر بە زەلیلی، لە سەردانواندن و بەشەمەینەتیی ڕزگاری ببێت. بگەڕێتەوە دەوڵەتەکەی خۆی و داوای بەشەمیراتەکەی بکات، کە نیوەی عێراقە. لە پشت قەڵا و دیوارەکانی ترس بێنە دەرەوە و سەرهەڵبڕێت، ئەو سنوورە بۆکێشراوە تێکبشکێنێت و شەڕ لەسەر بەشەکانی خۆی بکات. دەست هەڵنەگرێت لە تەواوی خاکەکەی. عێراق پەیامی هاوبەشی دوو نەتەوەیە لە نێوان کورد و عەرەبدا، هیچ جیاوازییەک لە دابەشکردنی سەروەت و سامان و دەسەڵاتی ئەم دوو نەتەوەیەدا نییە لەم سنوورەدا. نیوەی وڵات بەشەمیراتی

هەر یەک لەم نەتەوەیەیە، بۆیە ناکرێت دەست لە بەشەمیراتەکەمان هەڵگرین و شەڕ لەسەربەشێکی بەشەمیراتەکەی بکەین ، دەست لە دەوڵەتەکەمان هەڵگرین، شـــەڕ لەســـەر دەوڵەتۆچکەیەک بکەین. کە ئەمەش بەهۆی ســاویلکەیی و نەزانی ســیاســییەکانی کورد، کە بە نــاوی کوردبوونەوە نەتەوەبوونی کوردیــان بەپێی دەســـــتوور هەڵوەشــاندەوە. کوردیان لە چوارچێوەیەکی بچووکی ئەم خاکەدا لە قالّب دا. دەبێ ئەوەش بزانین بەرزبوونەوەی ژمارەی دانیشـــــتوانی عەرەب لە خاکی کوردان مەترســـــییە بە بەراورد بە نزمبوونەوەی ڕێژەی دانیشـــــتوانی کورد لە بەغداد و کەرکووک بە تایبەتی و لە موسڵ و سەلاحەددین بە گشتی. لە کۆتاییدا ئەرک و بەرپرسیاری بە پەیامی نەتەوەیی لەســـــەر بنەمای(هێزی نەتەوە و فراوانکردنی نیشتمان)دامەزرێنین پەیامی هێزی نەتەوە و فراوانکردنی نیشتمان لەســـــەر پشـــــتی دوژمنە بچووک و گەورەکانمان بە پێویســـــتی نەتەوەیەک بنووسینەوە.

پێویستی نەتەوەیەک

میشـــــێل فۆکۆ لە کتێبی (دەبێ بەرگری لە کۆمەڵگە بکرێت) دەڵێت:"پێم وایە بە دیاریکراوی بەتایبەت لەســــەدەی هەژدەهەمدا ئەوە گوتاری مێژوو بوو، کە جەنگی کرد بە فاکتەرێکی بنەڕەتی و تایبەتیی شـیکردنەوەی پەیوەندییە سـیاسـییەکان. کە وایە، ئەوە گوتاری مێژوو بوو، واتە نە گوتاری یاســـا بوو نە گوتاری تیۆری ســـیاســـی (بە تیۆرەی گرێبەســـتەکانی و دڕندەییەکانیەوە، بە دارستاننشـین و مێرگنشـینەکانیەوە، بەدۆخە سروشـتییەکانی و بە جەنگی هەمووان دژی هەمووانەکـانیشـــیەوە...هتـد)، بەڵکو ئەوە گوتـاری مێژوویی بوو، نەک هەموو ئەوانە، بۆیە ئێســـتا دەمەوێ ئەوەتان بۆ ڕوون بکەمەوە کە چۆن بە شـێوەیەکی پارادۆکسـئامێز، تۆخمەکانی جەنگ، کە پێکهێنەری شیاوی تێگەیشتنی مێژوویی بوو لە سـەدەی هەژدەهەمدا، لە شـۆڕش بەدواوە، ئەگەر بە تەواوەتی لە گوتـاری مێژوویی وەدەر نەنرابێـت، ئەوە لایەنی کەم تیـایـدا کەم کراوەتەوە و ســـــنووردار کراوەو زەوت کراوە و بێـدەنـگ کراوە و پەراگەندە کراوە. بەمانایەکی دیکە دووبارە بار هێنراوەتەوە و ئارام کراوەتەوە. ئەوەش لەبەر ئەوەی، دوای هەموو شـــتێک، ئەوە مێژوو بوو (جا بۆ لانقیلی یان بوات نانســـی گێرابێتیانەوە جیاوازیی نییە)

کە مەترسییەکی گەورەی خستە بەرچاو: ئەو مەترسییە گەورەیەی کە ئەگەری هەبوو ڕووبەڕووی جەنگێکی بێکۆتاییمان بکاتەوە. جەنگێکی گەورە، کە هەموو پەیوەندییەکانمان — جا هەر چییەک بێ — هەمیشە لەژێر چەپۆکی هەژموونیدا بێت. ئەو مەترسییە دوولایەنە بوو — واتە جەنگێکی بێکۆتایی وەکو بناغەی مێژوو، دووەم پەیوەندییەکانی هەژموون وەکو ڕەگەزێکی سەرەکیی مێژوو— کە لە گوتاری مێژوویی سەدەی نۆزدەهەمدا، کەم بۆوە و شکاو بوو بە مەترسییەکی ناوچەیی و ئەڵقەی راگوزەر، هەروەها لە فۆرمێکی قەیران و توندوتیژیدا تۆمار کرا. من پێم وایە، گرنگترین شت بریتییە لەو ڕاستییەی کە ئەو مەترسییە دواجار ئارام دەبێتەوە و دەڕەوێتەوە، هەڵبەت نەک بە مانای هاوسەنگکردنەوەی ئەو چاکە و هەقیقەتەی، کە مێژوونووسانی سەدەی هەژدەهەم دەیانویست بیدۆزنەوە، بەڵکو بە مانای ئەوەی، کە ئاشتی و ئاشتەوایی دێتە دی.

من پێم وا نییە ئەو گەڕانەوەیە بۆ کێشەی جەنگ لە گوتاری مێژووییدا زادەی چاندنەوەی ئەو شتە بێت یان زادەی چاودێریکردنی فەلسەفەی دیالێکتێکی بێت. من پێم وایە ئەوەی ڕوویدا شتێک بوو وەک دیالێکتیکیزەبوونی ناوەکی یان دیالێکتیزەبوونی زاتەکیی گوتاری مێژوویی. ئەوەش پەیوەندییەکی ڕوون و ڕەوانی بە

بۆرژوازیبوونەوە هەبوو. جێگۆڕکێیەی (هەڵبەت ئەگەر نەڵێین پووکانەوە) ڕۆڵی جەنگ لە نێو گوتاری مێژووییدا، چۆن ئەم جارە پەیوەندییەکانی جەنگ– کە لە گوتاری مێژووییدا پەیوەندییەکی باڵادەست بوو – بە شێوەیەکی نێگەتیڤ و بەشێوەیەکی دەرەکی، دووبارە دەردەکەوێتەوە؟ چیتر ڕۆڵی جەنگ بریتی نییە لە پێکهێنانی مێژوو، بەڵکو ڕۆڵی جەنگ بریتییە لە پاراســـتن و ئاگاداربوون لە کۆمەڵگە. چیتر جەنـگ مەرجی هەبوونی کۆمەڵگە و پەیوەنـدییە سیاسییەکان نییە، بەڵکو هێشتنەوەی جەنگی ناوخۆیی دەردەکەوێ، کە کۆمەڵگە لەو هەڕەشـــە و مەترســـیيانە دەپارێزێت، کە زادەی خودی جەســـتەی کۆمەڵگەن. بیرۆکەی جەنگی کۆمەڵایەتیی گەڕانەوەیەکی گەورەیە لە مێژوووەوە بۆ بایۆلۆژیک، لەمەســـەلەی دروستبوونەوە (Constituent) بۆ مەسەلەی پزیشکی.

ئەمڕۆ هەوڵێک دەدەم ئەو پرۆســـەی خۆدیالێکتیزەکردنە باس بکەین، هەروەها تیشـــک بخەمە ســـەر پرۆســـەی بە بۆرژوازیبوونی مێژوو و گوتاری مێژوویی. جارێ لە ڕابردوودا هەوڵمدا ئەوە بخەمە ڕوو کە چۆن و بۆچی، بۆرژوازیەت لە کایەی مێژوویی – ســیاســی ســـەدەی هەژدەهەمـدا، لە دۆخێکی دژواردا بوو. ئەوەشـــی بۆ دەرکەوت، کە بەکـارهێنـانی گوتـاری مێژوویی وەک چەکێـک لە ململانێ ســـیاســـییەکاندا، ڕووبەڕووی ئاســـتەنگ و دژواریی زۆری

دەکاتەوە. ئێستا دەمەوێ ئەوەتان بۆ ڕوون بکەمەوە، کە چۆن ئەو ئاستەنگانە لەنێوچوون و لابران. دیارە ئەوەش بەهۆی ئەوەوە نەبوو کە بۆرژوازیەت لە هەندێک ساتەوەختدا بووە خاوەنی مێژوو یان دان بە مێژووی خۆیدا نا، بەڵکو بەهۆی شتێکی زۆر تایبەتەوە، واتە دووبارە پێکهێنانەوەی سیاسییانە نەک مێژووییانەی ئەو چەمکە بەناوبانگەی، کە بریتییە لە چەمکی (نەتەوە)، ئەو چەمکەی پێشتر ئەریستۆکراتیەت لە سەدەی هەژدەهەمدا کردبوویە بابەت و زاتی مێژوو. ئەو ڕۆڵە و ئەو دووبارە پێکهێنانەوە سیاسییانەی نەتەوەو بیرۆکەی نەتەوە بوو کە زەمینەی ئاڵوگۆڕێکی ڕەخساند و جۆرێکی تازەی گوتاری مێژوویی هێنایە کایەوە. من دەقە بەناوبانگەکەی سێیس سەبارەت بە چینی گەل، ئەگەر وەکو خاڵی دەستپێکیش نەبێ ئەوە وەکو نموونەیەکی ئەو ئاڵوگۆڕە وەردەگرم. وەکو دەزانن ئەو دەقەی سێیس سێ پرس دەخاتە ڕوو، کە بریتین لە: "گەل چییە؟ هەموو شتێکە. تا ئێستا چینی گەل لە سیستمی سیاسیدا چی بووە؟ هیچ. داوای چی دەکەن؟ دەیانەوێ لەو سیستمەدا ببن بە شتێک. ئەو دەقە هەم دەقێکی بەناوبانگە و هەم ساواوە. بەڵام ئەگەر کەمێک وردتر و نزیکتر سەرنجی بدەین ئەوە کۆمەڵێک ئاڵوگۆڕی بنەڕەتیی لەخۆیدا هەڵگرتووە.

سەبارەت بە نەتەوە، ئێوە دەزانن کە (بۆ کورتکردنەوە

دەگەڕێمەوە سـەر ئەو شـتانەی کە پێشـتر وتم) تێزی پاشـایەتیی ڕەها برتیییە لەوەی نەتەوە بوونی نییە، ئەگەر هەشـبێ ئەوە مەرج و ئەگەر و یەکێتیی جەوهەریی بوونی خۆی لە کەسـایەتیی پاشـادا دەدۆزێتەوە. نەتەوە لەبەر ئەوە بوونی نییە، کە کۆمەڵێک خەڵک یان ئاپۆڕەی خەڵکێک هەن، کە لە شـوێنێکی دیاریکراودا دەژین و یەک زمان و یەک نەریت و یەک یاسـایان هەیە. ئەوە ئەو شـتە نییە، کە نەتەوەی لێ دروست دەبێ. ئەوەی نەتەوە دروست دەکات و دەیهێنێتە کایەوە، پێکەوەبوونی تـاکەکـان لە پـاڵ یەکتر نییە، چونکە ئەوان ئەگەر لە پاڵ یەکتریش بن هێشـتا لە تاکەکەس زیاتر نین، تەنـانەت یەکەیەکیش پێـک نـاهێنن، بەڵکو ئەوەی نەتەوە دروسـت دەکات بریتییە لەوەی ئەو تاکەکەسـانە پەیوەندییەکی — یاسـایی و فیزیکی — و تەنانەت جەسـتەییش لەگەڵ کەسـێکی ڕاسـتەقینەی زیندوو دروسـت بکەن کە بریتییە لە پاشـا. ئەوە پەیوەندیی فیزیکی — یاسـایی جەسـتەی پاشـایە لەگەڵ هەریەکێک لە خەڵکەکەیدا، کە جەسـتەی نەتەوە پێـک دەهێنێت. یەکێـک لەیاسـاناسـان لە کۆتایی سـەدەی هەژدەهەم دەڵێ، "هەر زاتێکی تایبەت لەبەردەم پاشـادا تەنها تاکە کەسـێک دەنوێنێت"، نەتەوە هیچ جەستەیەک پێک ناهێنێت، نەتەوە بە تەواوەتی لە کەسایەتیی پاشـادا خۆی حەشـار داوە، دژی ئەو دیدگایە بۆ نەتەوە — واتە

نەتەوە تەنها شـوێنەوارێکی یاسـایی جەسـتەی پاشـایە، هەقیقەتی نەتەوە زادەی هەقیقەتی تاکەکەسی و بێهاوتای پاشایە- کاردانەوەی بەگزادەکان بوو کە فرەنەتەوەکان (لایەنی کەم دوو نەتەوەیی) لەو نەتەوەیە دەرهێنـا. لێرەوە کـاردانەوەی بەگزادەکـان، پەیوەنـدیی جەنـگ و هەژمووونی لە نێوان ئەو نەتەوانەدا هێنـایە کـایەوە و پاشاشـی کردە کەرەسـتەیەک لە کەرەسـتەکانی جەنگ و هەژموونی نەتەوەیەک بەسەر نەتەوەیەکی دیکەوە. ئەوە پاشا نییە، کە نەتەوە دروسـت دەکات، بەڵکو ئەوە نەتەوەیە کە لەپێناو ململانێ لەگەڵ نەتەوەکانی دیکەدا، پاشـایەک دەهێنێتە سـەر تەخت. ئەو مێژووەی کە لەلایەن کـاردانەوەی بەگـزادەکـانەوە نـووسـرایەوە، ئەو پەیوەندییانەی کرد بە تۆڕێکی شیاوی تێگەیشتنی مێژوویيانە.

بەڵام لەلای سـێیس پێنـاسـەیەکی تەواو جیاواز بۆ نەتەوە دەبینین، یان پێنـاسـەیەکی دوولایەنە دەبینین. لە لایەک نەتەوە وەک دۆخێکی یاسایی یان تەشریعی لەقەڵەم دەدرێت. سێیس دەڵێ بۆ ئەوەی نەتەوەیەکمان هەبێت، ئەوە دەبێت دوو فاکتەرمان هەبێت: یاسـایەکی هاوبەش، یاسـادارێژییەکی هاوبەش. ئەوە سـەبارەت بە دۆخی یاسـایی و یاسـادارێژی. پێویسـتییەکانی ئەم پێناسـەیە کە یەکەمین پێنـاسـەی نەتەوەیە (یـا یەکەمین کۆمەڵەی مەرجە پێویستەکانی دروستکردنی نەتەوە)، زۆر لەو پێناسـەیە کەمترە کە

لەلایەن پاشا ڕەهاگەرەوە کراوە — هەڵبەت ئەوە بەر لەوەی قسە سەبارەت بە نەتەوە بکەین- نەتەوە بۆ ئەوەی هەبێ، پێویستی بە پاشا نییە، تەنانەت پێویستی بە حوکوومەتیش نییە. نەتەوە بەر لە دروستبوونی حوکوومەت و بەر لە دەرکەوتن و لەدایکبوونی فەرمانڕەوا و بەر لەبوونی دەسەڵاتێکی ڕاسپێردراویش بوونی هەیە، بەڵام بەو مەرجەی یاسایەکی هاوبەش و دەستەیەک هەبێ، کە مافی یاسا دەرکردن و یاسادارشتنیان هەبێ، ئەو دەستەیەش بریتییە لە دەستەی یاساداڕێژی. کە وایە، نەتەوە زۆر لەوە کەمترە کە پێناسەی پاشایەتیی ڕەها پێویستیەتی. بەڵام لە لایەکی دیکەوە، نەتەوە زۆر لەوە زیاترە کە لە پێناسەی کاردانەوەی بەگزادەکاندا هاتووە. بە گوێرەی ئەم پێناسەیە، هەروەها بە گوێرەی ئەو مێژووەی، کە لەلایەن بۆلانڤیلیێوە نووسراوەتەوە، ئەوەی بۆ بوونی نەتەوەیەک پێویستە، بریتییە لە کۆمەڵە خەڵکێک کە بەرژەوەندیی هاوبەش کۆی کردوونەتەوە، هەروەها چەندان شتی هاوبەشیان لەنێواندا هەیە، وەک دابو نەریت، تەنانەت زمانیش.

بە قسەی سێیس، بۆ ئەوەی نەتەوەیەک دروست بکرێت، پێویستە یاسای ڕوون و ڕەوان و دەستەیەک هەبێ ئەو یاسایانە دەربکات. واتە دووانەی یاسا — یاسا دارێژ مەرجێکی فۆرمییانە و بنەڕەتیی بوونی نەتەوەیە، بەڵام ئەمە تەنها قۆناغ و بەشی یەکەمی

پێناسەکەیە. بۆ ئەوەی نەتەوە بمێنێتەوە و یاساکانی پەیڕەو بکرێن و یاسادارێژەکانی (نەک تەنها لەدەرەوەی نەتەوە، بەڵکو لەناوەوەی نەتەوەش) دانیان پێدا بنرێت، بۆ ئەوەی نەتەوە بمێنێتەوە و گەشە بسێنێت، هەڵبەت نەک تەنها وەکو هەبوویەکی یاسایی و ڕواڵەتی، بەڵکو هەبوویەکی مێژوویی، پێویستە چەندان توخم و پێشمەرجی دیکە بوونیان هەبێت، سێیس زۆر لەسەر ئەو پێشمەرجانەی دیکە دەوەستێت و سەرنجیان دەخاتە سەر. ئەو پێشمەرجانە بە جۆرێک لە جۆرەکانی پێشمەرجی گرنگی بوونی نەتەوەن و سێیس دابەشیان دەکاتە سەر دوو گروپ: گروپی یەکەمی ناو ناوە "کارەکان" وەک کشتوکاڵ و پیشەوەری و پیشەسازی و بازرگانی و هونەرە ئازادەکان. سەرەڕای ئەو گروپەی یەکەم، گروپێکی دیکە هەیە، کە ئەو ناوی لێناوە گروپی "ئەرکەکان" وەک، سوپا و دادوەری و کڵێسە و بەڕێوەبەرایەتییەکان. کارەکان و ئەرکەکان: بۆ لێکدانەوە و وەسفکردنی ئەو دوو گروپە پێویستییە مێژووییەی نەتەوە، دەتوانین دوو چەمکی زۆر وردتر بەکار بهێنێن، کە بریتین لە "ئەرکەکان" و "دەزگاکان". بەهەر حاڵ، خاڵی گرنگ بریتییە لەوەی لە ئاستی ئەرکەکان و دەزگاکاندایە، کە پێشمەرجی مێژوویی بوونی نەتەوە دیاری دەکرێ. کە سێیس لەم ئاستەدا ئەو شتانەی پێناسە کردووە و بە پێناسەکردنی مەرجە مێژووییەکان وەکو پێویستییەکی

یاسایی – ڕواڵەتیی نەتەوە، من پێم وایە سێیس ئاراستەی هەموو شیکردنەوەکانی پێشووتری ئاوەژوور کردۆتەوە، جا چ پشتیان بە تێزی پاشایەتیخوازی بەستبێت یان لەسەر هێڵی ڕۆسۆگەراییدا بن (ئەمە یەکەمین خاڵە کە دەبێ باس بکرێت).

ڕاستییەکەی، کاتێک پێناسەی یاساییانەی نەتەوە پەڕەی سەند، ئەو توخمانە چی بوون کە سێیس وەکو پێشمەرجی بنەڕەتیی بوونی نەتەوە لە قەڵەمی دان، واتە کشتوکاڵ، بازرگانی و پیشەسازی و ...هتد؟ ئەوانە پێشمەرجی بوونی نەتەوە نین، بەڵکو ڕێک لەو کاتەی کە خەڵکی یان تاکەکان لە سەرزەمینەکان و کەناری دارستانەکان و دەشتودەرەکان پەرتوبڵاو بوونەوە و بڕیاریاندا کشتوکاڵ و بازرگانیی خۆیان پەرە پێبدەن و پەیوەندیی ئابووری لەگەڵ یەکتردا دروست بکەن. ئەو کات یاسا و دەوڵەت و حوکوومەتیان بۆ خۆیان دروست کرد. واتە کۆی ئەو ئەرکانە تەنها ئاکامی دروستبوونی یاساییانەی نەتەوەن، یان لایەنی کەم لێکەوتەیین. پاش دروستبوونی یاساییانەی نەتەوە بوو، کە توانرا ئەو ئەرکانە بەگەڕ بخرێن. ئێستا دەزگاکانی وەک سوپا و دادگا و بەڕێوەبەرایەتی...هتد پێشمەرجی بوونی نەتەوە نەبوون، ئەگەر ئاکام و ئەنجامی بوونی نەتەوە نەبن، ئەوە لایەنی کەم کەرەستە و دەستەبەری نەتەوەن. کاتێک کە نەتەوە دروست بوو جا دەتوانین

شتی وەک سوپا و دادگا و ...هتد دابمەزرێنین.

بۆیە دەبینین، کە سـێیس شـیکردنەوەکەی ئاوەژوو کردەوە. کارەکان و ئەرکەکان، یان ئەو ئەرک و دەزگایانە دەخاتە پێش بوونی نەتەوەوە، هەڵبەت ئەگەر لە ڕووی مێژووییەوە وا نەبێ، ئەوە لایەنی کەم لە ڕووی پێشـمەرجی بوونیەوە وایە. نەتەوە کاتێک دەتوانێ وەکو نەتەوە بوونی هەبێ و بچێتە نێو مێژووەوە و لە ڕێگەی مێژووەوە درێژە بە خۆی بدات، کە توانای بازرگانی و کشـتوکاڵ و پیشـەوەریی هەبێت، هەروەها تاکەکانی توانای دروسـتکردنی سـوپا و دادگا و کڵێسـاو ئیدارەیان هەبێت، ئەوەش مانای ئەوەیە کە کۆمەڵە کەسـێک دەتوانن کۆ ببنەوە، یاسـا و یاساداڕێژ بۆ خۆیان دیاری بکەن، هەروەها دەتوانن دەستووریش بۆ خۆیان دروست بکەن. ئەگەر ئەو کۆمەڵە کەسە توانای هێنانە ئارای بازرگانی و پیشـەوەری و کشـتوکاڵ و سـوپا و دادگا... هتد یان نەبێ، ئەوە هەرگیز بە مانا مێژووییەکەی نابنە نەتەوە. ڕەنگە لەڕووی یاسـاییەوە ببنە نەتەوە، بەڵام هەرگیز لەڕووی مێژووییەوە نابنە نەتەوە. نە گرێبەست و نە یاساو نە کۆدەنگی ناتوانن نەتەوە بهێننە ئاراوە. بەڵآم بە پێچەوانەوە، ڕەنگە کۆمەڵە کەسێک لە ڕووی مێژووییەوە توانای ئەنجامدانی کارەکان و ڕاپەڕاندنی ئەرکەکانی خۆیان هەبێ، بێ ئەوەی یاسـا و یاسـاداڕێژی هاوبەشـیان هەبێت،

چونکە ئەو کۆمەڵە کەسـەـ توخمە سـەـرەکی و وەزیفییەکانی نەتەوەیان هەیە، تەنها توخمە ڕواڵەتییەکانیان نییە. ئەوانە توانای دروستکردنی نەتەوەیان هەیە، بەڵام نەتەوە نین.

لەسەر ئەو بنەمایە، دەتوانین — سێیس خۆیشی هەروای کردووە — کۆی ئەو ڕووداوانەشیبکەینەوە کە لە فەرەنسای کۆتایی سەدەی هەژدەهەم ڕوویان داوە. کشتوکاڵ و بازرگانی و پیشەوەری و هونەرە ئازادەکان هەبوون، بەڵام کێ ئەو کارە جۆراوجۆرانەی ڕاپەراندووە؟ بێگومان چینی گەل، تەنها چینی گەل. ئەی کێ سـوپا وکڵێسـاو ئیـدارە و دادگـاکـانی بەڕێوە بردووە؟ بێگومـان هەنـدێـک ئەرک و پۆستی گرنگ هەبوون هیی ئەریستۆکراتەکان بوون، بەڵام بە قسەی سـێیس ئەوە چینی گەل بوو کە نۆ لەسـەـر دەی ئەو دەزگایانەی بەڕێوە دەبرد. لەبەرامبەردا، چینی گەل، کە بەرپرسـیـارێتی پێشـمەرجە بنەرەتییەکانی نەتەوەیان لە ئەسـتۆ گرتبوو، بەڵام پێگەیەکی ڕەسـمیی بە دەوڵەت نەبەخشـی. لە فەرەنسـا یاسـای هاوبەش نەبوو، بەڵکو ئەوەی هەبووە زنجیرەیەک یاسا بووە، هەندێ لەو یاسـایانە بەسـەر بەگزادەکاندا پەیڕەو دەکران، هەندێکیشـیان تەنها چینی گەلی دەگرتەوە، هەندێکی دیکەشـیان تەنها کڵێسـایان دەگرتەوە و ...هتد. هیچ یاسـایەکی هاوبەش بوونی نەبووە، هیچ خەڵکێکی یاسادارێژیش بوونی نەبووە، چونکە یاسا و ڕاسپاردە یان

فرمانەکان لەلایەن شتێکەوە دیاری کراون، کە سێیس ناوی لێناوە "سیستمی دادگا –Aulic system واتە سیستمی دادوەری، یان دەسەڵاتی ستەمکارانەی پاشایەتی.

پێم وایە دەکرێ لەو شیکردنەوەیەوە کۆمەڵێک دەرئەنجام هەڵێنجێنین. بێگومان هەندێکی لەو دەرئەنجامانە دەرئەنجامی سیاسیی ڕاستەوخۆن. ئەوەی کە دەڵێین ئەو دەرئەنجامانە دەرئەنجامی ڕاستەوخۆی سیاسین بە مانای ئەوەی وەک دەبینین فەرەنسا نەتەوە نییە، چونکە مەرجی ڕواڵەتی و یاسایی نەتەوەبوونی نییە، واتە یاسای هاوبەش و یاساداڕێژەرینییە. گەرچی لە فەرەنسادا یەک نەتەوە بوونی هەیە، واتە کۆمەڵە تاکەکەسێک هەن، کە توانای دەستەبەرکردنی بوونی جەوهەری و مێژوویی نەتەوەیان هەیە. ئەم خەڵکە مەرجی مێژوویی بوونی نەتەوەیەکی دیاریکراون. لێرەوە ئێمە ناتوانین لە فۆرمەلەبوونی سەنتەرییانەی دەقەکەی سێیس تێبگەین مەگەر لە پەیوەندییەکی مشتومڕئامێزەوە – مشتومڕێکی ڕواڵەتی – بە تێزەکانی بۆلانڤیلی و بوات نانسی و ... ئەوانی دیکەوە نەبێ، کە دەیانگوت، "چینی گەل نەتەوەیەکی تەواوە". ئەو فۆرمەلەبوونەی دەیەوێ بڵێ، "چەمکی نەتەوە، کە ئەریستۆکراتیەت دەیویست تایبەتی بکات بە کۆمەڵە کەسێکەوە، کە تاکە سەروەتیان هەندێ نەریت و ستاتۆسی هاوبەش بوو، بەس

نەبوو بۆ وەســـــفکردنی حەقیقەتی مێژووییــانەی نەتەوە". بەڵام لەلایەکی دیکەوە، ئەو قەوارە دەوڵەتییەی کە شــانشــینی فەرەنســا هێنـابوویە ئـارا، لە ڕاســـــتیدا نەتەوە نەبوو، چونکە لە بارودۆخی مێژوویی کەم بوو، کە زەروور و پێویســـــتە بۆ دروســـــتکردن و پێکهێنانی نەتەوە، باشــــە ناوەڕۆکی مێژوویی نەتەوە لە کوێدایە؟ تەنهــا و تەنهــا لە چینی گەلــدا. تەنهــا چینی گەل مەرجی مێژووییبوونی نەتەوەیە، بەڵام ئەو نەتەوەیە پێویســـــتە لە ڕووی یاســاییەوە لەگەڵ دەوڵەتدا ســازو تەبا بێت. چینی گەل نەتەوەیە، توخمە پێکهێنەرەکانی نەتەوە لە نێو چینی گەلدایە. ئەگەر بمانەوێ ئەو پێشــنیازانە بە شــێوەیەکی جیاواز وەربگێڕین، ئەوە چینی گەل دەڵێ، "هەر شــتێک کە نەتەوەییە ئەوە هیی ئێمەیە، هەر شــتێکیش کە هیی ئێمەیە ئەوە نەتەوەیە".

سێیس ئەو گەلاڵە سیاسییەی دانەهێناوە و لە گەلاڵەکردنیشیدا بە تەنهــا نەبووە، بەڵام بێگومــان ئەو گەلاڵەیە بووە منــداڵــدانی گوتارێکی سیاسیی تەواو. وەکو دەشزانن، هێشتا لەنێو نەچووە. من پێم وایە منداڵدانی ئەو گوتارە سیاسییە دوو تایبەتمەندیی تایبەتی هەیە، یەکەم پەیوەندییەکی تازەو تایبەتی نێوان تایبەت و گشـــــتی یــان بەشــــەکی هەڕەمەکی، واتە پەیوەنـدییەکی تـایبەت کە بە دیاریکراوی دەکەوێتە بەرامبەر ئەو شـــــتەی کە گوتاری کاردانەوەی

بەگزادەیی جیــا دەکــاتەوە. بــاشـــــە لە بنەڕەتەوە کــاردانەوەی بەگزادەکــان چی دەکــات؟ کــاردانەوەی بەگزادەیی، مــافی تــایبەتی بەگزادەکــان، ئەو مــافەی کە بە خوێن چەســـــپێنراوە لە ڕێگەی ســــەرکەوتنەکانەوە دەســـــتەبەر کرا، لە جەســـــتەی کۆمەڵایەتی و قەوارەی پاشـایەتی جیا کرایەوە. ئەو جەسـتەیەی کە لەلایەن پاشـا و دەســـــتوپێوەندەکانیەوە پێکهێنرابوو. پێکهاتەی ئەو جەســـــتە کۆمەڵایەتییە هەرچییەک بێ، کە ئەو کــاردانەوەیەی دەورە داوە، بەڵام ئەو کــاردانەوەیەیە کە دەیەوێ ئیمتیــازی ڕەهــا و تــایبەتی بەگزادەیی بپارێزێت. لەبەرامبەردا ئەم مافێکی تایبەتی بە تەواوەتی لە کۆی جەســـــتەی کۆمەڵایەتیی جیــا کراوەتەوە و بەتــایبەتی بەکارهێنراوە، بەڵام لە وتارەکەی سـێیسـدا مەسـەلەکە پەیوەسـتە بە شـتێکی دیکەوە. ئێسـتا شـتێکی زۆر جیاواز دێتە کایەوە و دەڵێ (دیارە ئەمە قســـــەی چینی گەلە): "ئێمە نەتەوەیەکین لەنێو کۆی تــاکەکــانی دیکەدا، بەڵام ئەو نەتەوەیەی کە ئێمە پێکی دەهێنین تــاکە نەتەوەیە کە دەتوانێ نەتەوەیەک پێـک بهێنێـت. ڕەنگە ئێمە خۆمان گشــت جەســتەی کۆمەڵایەتیی نەبین. بەڵام دەتوانین ئەرکی گشـــــتیی دەوڵەت ڕاپەڕێنین. ئێمە دەتوانین گشـــــتێتی دەوڵەت لە ئەســـــتۆ بگرین." تــایبەتمەنـدیی دووەمی ئەو گوتــارە بریتییە لە ئــاوەژووکـردنەوەی تەوەری کــاتـیـــانەی داخـوازییەکە. چـیـتـر

داخوازییەکان بە ناوی یاسـای ڕابردوو یان پشـت بە کۆدەنگی یان سەرکەوتن یان داگیرکاری بەستوو، ناخرێنە ڕوو، بەڵکو داواکارییەک لەسـەر بنەمای ئەگەرێک یان ئایندەیەک دەخرێنە ڕوو، ئایندەیەک کە هاودەمی ئێستایەو ڕاستەوخۆیە، چونکە پەیوەندیی بە جۆرێ لە ئەرکی گشـتێتی دەوڵەتەوە هەیە، گشـتێک کە پێشـتر بەناوی نەتەوەوە لە جسـتەی کۆمەڵایەتیدا خراوەتە گەڕ، بۆیە خوازیاری ئەوەیە وەک تاکە نەتەوەیەک دان بە پێگەکەیدا بنرێت، هەروەها لە فۆرمێکی یاسایی دەوڵەتدا دانی پێدا بنرێت.

بۆیە ئەمە ئاکامە سـیاسـییەکانی ئەو جۆرە شـیکردنەوە و گوتارەیە. دیارە ئاکام و دەرەئەنجامی تیۆریشـی هەیە، بۆ نموونە، ئەوەی لەو بارودۆخەدا نەتەوەیەک پێناسە دەکات. دێرینییەکەی یان سـروشـتە کۆنەکەی یان پەیوەندییەکانی بە ڕابردووەوە نییە، بەڵکو ئەوەی نەتەوە پێناسـە دەکات بریتییە لە پەیوەندیی بە دەوڵەتەوە. ئەوەش چەنـد مـانـایەکی هەیە: یەکەم، نەتەوە لە بنەڕەتەوە لە سـۆنگەی پەیوەندیی بە نەتەوەکانی دیکەوە دیاری ناکرێت. ئەوەی نەتەوە جیا دەکاتەوە پەیوەندییەکی ئاسـۆیی نییە بە گروپەکانی دیکەوە (وەک نەتەوەکانی دیکە، نەتەوە دوژمن و نەیارەکان، نەتەوە دراوسێکان)، بەڵکو بە پێچەوانەوە ئەوەی نەتەوەکان جیا دەکاتەوە، بریتییە لە پەیوەندییەکی شـاقووڵیی نێوان کۆمەڵە کەسـێک کە

توانای دروســــتکردنی دەوڵەتیان هەیە و نێوان بوونی کردارییانەی دەوڵەت خۆی. لەســـەر بنەمای ئەم تەوەرە شـــاقووڵییەی نەتەوە/ دەوڵەت، یان تەوەری دەوڵەتێکی ئەگەرانە/ دەوڵەتێکی کردارییانەیە کە دەبێ نەتەوە پێناســـە بکرێ و بێتە کایەوە. ئەوەش مانای ئەوەیە، ئەوەی کە هێزی نەتەوە پێک دەهێنێت، هێزە فیزیکییەکەی نییە، یان توانای سەربازییەکەی نییە، یان بەشێوەیەکی گشتی گوڕ و تینی بەربەریەتەکەی نییە کە مێژوونووسـانی سـەدەی هەژدەهەم دەیانویســـت وەســـفی بکەن. ئەوەی ئێســـتا هێزی نەتەوە پێک دەهێنێت، شـتێکە وەکو تواناکانی، ئەگەرە هێزەکییەکانی (بالقوە)، کە کۆی هەموو ئەوانە لە دەوری فیگەری دەوڵەتدا ڕێک دەخرێن: تا توانای دەوڵەتییانەی نەتەوەیەک زیاتر بێت، ئەوە بەهێزتر دەبێت ئەوەش مانای ئەوەیە ئەوەی نەتەوە جیا دەکاتەوە هەرگیز هەژموونی نەتەوە نییە بەســـەر نەتەوەکانی دیکەوە. ئەوەی ئەرکی بنەڕەتی و ڕۆڵی مێژوویی نەتەوە پێک دەهێنێت، ئەوە نییە کە پەیوەندییەکی هەژموونـدارانە بەســـەر نەتەوەکـانی دیکەدا پەیڕەو بکـات، بەڵکو شـــتێکی دیکەیە کە بریتییە لەوەی: بتوانێ خۆی بەڕێوە ببـات، ڕێکخستن و هەڵسوڕاندن و دەستەبەرکردنی دەستوورێک و کارکردن وەک دەوڵەت و دەســـەڵاتی دەوڵەت. هەژموون نا، بەڵکو کۆنترۆڵی دەوڵەت. چیتر نەتەوە بەشـــێک نییە لە پەیوەنـدییە بەربەرییە

شـــــەڕانگێزەکـانی هەژمووندا، بەڵکو نەتەوە کرۆکێکی چالاک و پێکهێنەری دەوڵەتە. نەتەوە دەوڵەتە، لایەنی کەم نەتەوە دەوڵەتە لە سەروەختی دروستبووونیدا، دەوڵەتە لە سەروەختی لەدایکبووندا و کۆمەڵە کەسێکیش پێشمەرجی مێژوویی بوونی نەتەوەیە.

ئەگەر حەز بکەن، ئا ئەوە چەند دەرئەنجامێکی تیۆرین لەســـەر ئاســـتی شـــتێک، کە بەنەتەوە ناســـراوە. ئێســـتا با بزانین دەرئەنجامەکانی نەتەوە سەبارەت بە گوتاری مێژوویی چییە. ئێستا ئێمە گوتـارێکی مێژووییمـان هەیە کە دووبـارە کێشـــەی نەتەوە دێنێتەوە بەر بـاس و تـا ڕادەیەک جـارێکی دیکە دەوڵەت وەکو کێشـــەی ســـەرەکیی خۆی دەناســـێنێت. لەو گوتارە مێژووییەی لەسەدەی حەڤدەهەمدا هەبوو، ئەو خۆی بدوێت، وەکو پێشتر هەوڵم دا بۆتانی ڕوون بکەمەوە. ئەرکی ئەو گوتارە بریتی بوو لە پاساودان و ســـروود بەخشـــین: دەوڵەت ڕابردووی خۆی دەگێڕێتەوە، یان بە مانایەکی دیکە، لە ڕێگەی زیاتر خۆبەهێزکردنی لەئاســـتی مافە بنەڕەتییەکانی خۆیدا، ڕەوایەتیی تایبەتی خۆی دەچەسپێنێت. ئەوە گوتاری مێژوویی بوو لە ســـەدەی حەڤدەهەمدا و تا ئێســـتاش هەر وایە. دژی ئەو گوتـارە بوو کە کـاردانەوەی بەگزادەکـان هەڵمەتە گورج بڕەکانی خۆی ڕێک خست و جۆرە گوتارێکی جیاوازی خستە ڕوو، کە تیایدا نەتەوە ندەیتوانی یەکێتیی دەوڵەت تێک بشکێنێت و

ئەوەشی خستە ڕوو کە لەژێر سایەی ڕواڵەتییانەی دەوڵەتدا هێزێکی دیکەن کە بە دیاریکراوی هێزی دەوڵەت نین، بەڵکو هێزی گروپێکی تــایبەتن کە مێژووی تــایبەت بەخۆیــان هەیە و پەیوەنــدییەکی تایبەتیان بە ڕابردووی خۆیانەوە هەیە و ســــەرکەوتن و خوێن و پەیوەندیی هەژموونییانەی خۆیان هەیە.

ئێستا گوتارێکی مێژوویی دەبینین کە زیاتر هاوئاهەنگی دەوڵەتە و چیتر ئەرکی بنەڕەتیی بریتی نییە لە دژایەتیکردنی دەوڵەت. ئامانجی ئەم مێژووە تازەیە ئەوە نییە ڕێگە نەدات دەوڵەت گوتاری خۆپاســـاودانی خۆی بخاتە ڕوو، بەڵکو مەبەســـتی ئەوەیە مێژووی پەیوەندیی هەمیشــــە تێکئاڵاوی نێوان نەتەوە و دەوڵەت، نێوان ئەگەرە هێزەکییە (بــالقوە) دەوڵەتییەکــانی نەتەوەو گشــــتێتی کرداریيانەی (بالفعل) دەوڵەت بنووســــێتەوە. ئەوەش زەمینەی بۆ نووسـینەوەی مێژوویەک ڕەخسـاند کە لە بازنەی شـۆڕش و دووبارە بونیادنانەوە و گەڕانەوەیەکی شـۆڕشـگێرانە بۆ سـیسـتمی سـەرەتایی شــتەکان دەخوولایەوە وەکو ئەوەی لەســەدەی حەڤدەهەمدا هەبوو. ئێســـتا جۆرە مێژوویەک دەبینین، کە لە ڕاســـتەهێڵێک دەچێ، کە خاڵی یەکلاکەرەوە تیایدا بریتییە لە گواســــتنەوە لە وەهمەوە بۆ واقیع، گواســــتنەوە لە گشــــتێتیی (totality) نەتەوەییەوە بۆ یونیڤێرســــاڵیەتی (Universality) دەوڵەت. ئا ئەوە مێژوویەک

بە ئاراستەی ئێستا و دەوڵەت چڕ بۆتەوە، مێژوویەک کە لە ئاسۆی نزیکی دەوڵەت و پەیکەری گشتی و هەڕەمەکیی دەوڵەت لە ئێستادا دەگاتە ترۆپک. ئەوەش زەمینەی بۆ نووسـینەوەی مێژوویەک خۆش کرد ئەم خـاڵی دووەمە کە تیـایـدا پەیوەنـدییە بـاوەکـانی هێز سـروشـتێکی شـەڕانگێزانەی نییە، بەڵکو پەیوەندییەکە بە تەواوەتی مەدەنییە.

لە شیکارییەکەی بۆلانڤیلێدا هەوڵم دا ئەوەتان بۆ بخەمە ڕوو کە چۆن ڕووبەڕووبوونەوە و دەسـتەویەخەبوونی نەتەوە جیاوازەکان لەیەک جەستەی کۆمەڵایەتیدا، لە ڕێگەی دەزگاگەلی وەک (ئابووری، پەروەردە، زمـان، مەعـریـفە و ...هـتـد)ەوە ڕووی داوە. بەڵام بەکارهێنانی ئەو دەزگا مەدەنییانە، لەو شـیکارییەدا، تەنها هەر وەکو کەرەسـتەیەک لە جەنگە سـەرەکییەکاندا بەکار هاتووە. ئەو دەزگاگەلە کەرەسـتەی هەژموونداریيەک بووە، کە وەک داگیرکاری سـروشـتێکی دووبەرەکی و جەنگئاسـای هەبووە. بە پێچەوانەوە، ئێسـتـا مێژوویەک دەبینین کە تیـایـدا ململانێ بە جەوهەرە جیاوازەکانیەوە، جێگەی جەنگ — جەنگی هەژموونداریێ دەگرێتەوە. قسەکە لەسەر پێکدادانی سەربازی نییە، بەڵکو مەبەست تەقەللا و ڕکابەری و فشـارێکە لەپێناو یونیڤێرسـاڵیەتی دەوڵەت. دەوڵەت و یۆنڤێرسـاڵیەتی دەوڵەت، هەم دەبنە بابەتی ململانێ، هەم دەبنە

گۆڕەپـانی جەنـگ. کەوایە، لەبنەڕەتەوە ئەو ململانێیە ململانێیەکی مەدەنییە کە هەژموون نە ئامانجیەتی نە ڕێگەیەکە بۆ گوزارشتکردن لەخۆی، بەڵکو دەوڵەت هەم بابەت و هەم فەزای ئەو ململانێیەیە. ئەو ململانێیە لە ڕێگەی ئـابووری و دەزگـاکـان و بەرهەمهێنـانو کـارگێڕییەوە ڕوو دەدات. کە وایە، ئێمە ململانێیەکی مەدەنیمـان هەیە، بەڵام ململانێی ســـەربازی یان ململانێی خوێناوی هیچ نییە جگە لە ساتێکی ئاوارتە و دەگمەن. قەیرانێک یان قۆناغێک ڕاگوزەر لەو ململانێیەدا. جەنگی ئەهلی زۆر دوورە لەوەی ببێتە بنـاغەی پێکدادان و ململانێکان، جەنگی ناوخۆیی تەنها قۆناغێکە، قۆناغێکی قەیراناوی، کە نابێت بە زمانی جەنگ یان بە زمانی هەژموون قسەی لەبارەوە بکرێت، بەڵکو دەبێ بە زمانی مەدەنی و ناسەربازی قسەی لەبارەوە بکرێت.

من پێم وایە، ئەم بابەتە، پرســـیارێکی بنەڕەتی ســـەبارەت بە مێژوو و ســـیاســـەت دەخاتە ڕوو، ئەوەش نەک تەنها لە ســـەدەی نۆزدەهەم، بەڵکو لەســـەدەی بیســـتەمیشـــدا هەمان پرســـیار قوت دەکاتەوە. چۆن دەتوانین بە دیدێکی مەدەنی و بە زمانێکی مەدەنی لە ململانێیەک تێبگەین؟ ئایا ئەوەی ئێمە پێی دەڵێین ململانێ — ململانێی ئابووری، ململانێی سـیاسـی، ململانێ لەپێناو دەوڵەتدا بە دید و چەمکێکی ناجەنگییانە نا بەڵکو تەنها لە دیدێکی ئابووری و

سیاسییەوە لێی بکۆڵینەوە؟ ئایا پێویست دەکات بچینە ئەودیوی کۆی ئەو شتانە و قووڵایی بێبنی ئەو جەنگ و هەژموونە ئاشکرا بکەین کە مێژوونووسانی سەدەی هەژدەهەم دەیانویست دیاریی بکەن؟ بەهەر حاڵ، لە سەدەی نۆزدەهەم بەدواوە، لەدوای دووبارە پێناسەکردنەوەی چەمکی نەتەوە، لایەنی کەم خاوەنی مێژوویەکی تازەین. ئەم مێژووە لەو مێژووە جیاواز بوو کە لەسەدەی هەژدەهەم نووسرایەوە، ئەوەش لە ڕووی ئەوەی ئەم مێژووە هەوڵ دەدا لەناو فەزای دەوڵەتدا لە بناغەو قووڵایی مەدەنییانەی ململانێکان بکۆڵێتەوە و ئەم ململانێیە بخاتە جێگەی ئەو بنەما جەنگی و سەربازی و خوێنینەی کە مێژوونووسانی سەدەی هەژدەهەم ئاشکرایان کرد.

ڕاستییەکەی ئێمە لەبەردەم بارودۆخی ئەگەرانەی گوتارێکی مێژوویی تازە داین. ئەم مێژووە تازەیە چ فۆرمێکی بەرجەستە وەردەگرێت؟ ئەگەر بمانەوێت بە شێوەیەکی گشتی وەسفی بکەین ئەوە دەتوانین بڵێین، کە ئەم مێژووە بە گەمەیەک یان پێکەوە گونجاندنێکی نێوان دوو تەونی شیاوی تێگەیشتن (Intelligibility) جیا دەکرێتەوە کە ئەو دوو تەونە هاوشانی یەکترن و بەر یەک دەکەون و تا ڕادەیەکی دیاریکراویش یەکتر تەواو دەکەن. یەکەمین تۆڕی شیاوی تێگەیشتن (Intelligibility)

بریتییە لەو تۆڕەی، کە لەســـەدەی هەژدەهەم دروســـت کرا و بەکار هێنرا. کـاتێـک گویز و ئووگەســـــتین تێری و تییێر – تەنـانەت میشـــــێلیش –مێژوویـان نووســـــییەوە، پەیوەنـدییەکـانی هێز، پەیوەندییەکانی ململانێیان کردە خاڵی دەســـــتپێک، ئەوەش هەمان ئەو فۆرمەی وەرگرت کە پێشتر لەسەدەی هەژدەهەم ناسرابوو، واتە جەنـگ و شـــــەڕ و هێرش و پەلامـار، هەروەهـا مێژوونووســـــانی ئەریســـــتۆکراتی، وەک مۆنلۆزی،– هەڵبەت تێری و گویزۆش– ئەو ململانێیەیـــان وەکو بنـــاغەی مێژوو لەقەڵەم داوە بۆ نموونە، ئۆگەستین تێری دەڵێ، "ئێمە پێمان وایە نەتەوەین، بەڵام ئێمە دوو نەتەوەین لەسەر یەک سەرزەمیندا، دوو نەتەوە لە یادەوەرییەکانیاندا نەیار و لە پڕۆژەکانیاندا ناتەبا: ســـــەروەختێک یەکێکیان هێرشـــــی کردۆتە ســـــەر ئەوی دیکەیـان". بێگومـان هەنـدێ لە ئـاغـاکـان (ماســـــتەرەکان) چوونە پاڵ دۆڕاوەکان، بەڵام ئەوانی دیکە، واتە ئەوانەی هەروەکو ئاغا مانەوە، "بێگانە و نامۆ بوون بەهەســـــت و نەریتەکانی ئێمە، وەک بڵێی هەر دوێنێ بوو کە گەیشـــــتنە لامان. هیچ وشـەیەکی ئێمەیان سـەبارەت بە ئاشـتی و ئازادیی نەدەبیسـت، وەک بڵێی ئاشـــنای زمانی ئێمە نەبن، وەک بڵێی باووباپیرانی ئێمە بێگـانە بن بەوان، ئیـدی ئەوان رێگەی خۆیـان گرتە بەر و هیچ بایەخێکیان بە ڕێگاکەی ئێمە نەدا." هەروەها گویزۆ دەڵێ: "سـێزدە

ســـەدە زیاترە، فەرنســـا دوو میللەتی تێدا دەژی، میللەتێکی ســـەرکەوتوو و میللەتێکی دۆڕاو". ڕێـک ئـا لێرەدا هەمـان خـاڵی دەستپێک و هەمان تەونی شیاوی تێگەیشتنی (Intelligibility) سەدەی هەژدەهەممان هەیە".

دێینە سەر ڕوونکردنەوەی ئەو خاڵانەی، کە یەکە یەکە لەمەرجی یاســـایی بوونی نەتەوەیەکدا هەیە، بە تایبەتی ئەو نەتەوانەی تا ئێســـتا بە پەراوێزی لە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی ماونەتەوە وە هیچ مافێکی یاســـایی نێونەتەوەیان نییە تا بە نەتەوە بچوێنرێن. یەکێک لەو نەتەوانە کوردەکـانن کە دابەش دەبن بەســـەر چوارپـارچەی نێودەوڵەتیدا. کوردەکان دوای جەنگی جیهانی یەکەم هەســـتیان بە ڕواڵەتە مێژوویەکەیـان کرد کە ئەوانیش وەک هەر نەتەوەیەکی تر توانای بەدەسـتهێنانی مافە یاسـایی و یاسـا داڕێژیەکەیان هەیە، کە بتوانن دەوڵەتی پێ دروســـت بکەن وەک هەر نەتەوەیەکی تر، بەڵام مخابن کوردەکان جگە لە نەبوونی توانایەکی باشی عەقلی و یاسایی بۆ کاری سیاسی، ئەوە توانای کارگێری سەربەخۆی خۆشیان نەبوو بەهۆی ئەوەی هیچ کاتێک سـەردەسـتە و بەکارهێنەر نەبوون، بەڵکو هەر بە کرێگیراو و بەکـارهێنراون بەمەش هەلێکی پێـدراو لە قۆسـتنەوەی مافە یاسـاییەکەی دوای جەنگی جیهانی یەکەم لەکیس خۆی دەدات.

باشـــتر بڵێین ئەم ڕواڵەتە مێژووییەی کوردەکان بە نەبوونی یاســـایەکی دارێژراو بۆ پێناســـینی نەتەوەکەی خۆی وای کردووە ســـاڵەهای ســـاڵە بە پێکهاتە نەتەوەکانی تر بناســـرێنەوە، وە بە یاســـاکانی ئەم نەتەوانە بە ڕێپێدراوی دەرچەیەکی کەم کاربکات ئەمەش وای کردووە بە ئەرگۆمێنـت کەمی مێژوویی داوای مـافی یاسایی و پێکهاتەی نەتەوەیی خۆی بکات.

بۆ جیـابوونەوەش لەم نەتەوانە کە ئـاقـارێکی مێژوویی دوور و درێژی هەیە تەنها بە تێڕوانینێکی جیا لە بیرکردنەوە و نەویســـتنی ئەم نەتەوانە جیا نابێتەوە، بەڵکو دەبێ ســـەر لەبەری مێژوومان چاک بکەینەوە، بەم تێکەڵەی ئێســـتا هەیە بە هەمان تێڕوانینی پێنـاســـەی ئەوان بۆ خۆمـان جیـا نـابینەوە، هەر چۆنێک بڕۆین ڕواڵەتەکانمان دەبێتەوە بەشـێک لە تێکەڵەی مێژووییەکانی تورک و فـارس و عەرەب. بەمەش یـان دەبێـت کوردەکـان دەســـتبەرداری ســـەرلەبەری مێژووی خۆیان بن، کە بە تێکەڵاوی مێژووی ئەوانەوە گرێدراوە یانیش دەبێت بە پێناســـەیەکی هاوبەشـی نوێ لەگەڵ ئەم نەتەوانە کاربکەن.

لێرەش هەردوو بابەت قورســـی دەبێت چونکە نەک ئەم ڕواڵەتە مێژووییە لەســـەر ئاسـتی نەتەوە مۆرکی نەگرتووە بەڵکو بە قووڵایی گرێ کوێرەیەکی توند ســـایکۆلۆژیەتی تاکەکانی کوردیش گرتۆتەوە

واتـا کـاریگەری تێکەڵە مێژوویەکەمـان لەگەڵ ئەم نەتەوانە چۆتە ئاســـتی هەر تاکێک لەهەر کەســـێکیش نەتەوەیەک لەم نەتەوانەی چاک کردووە، ئەمەش کارێکی ئەستەم دەبێت بۆ جیابوونەوە.

دوای جەنگی جیهانی یەکەم کوردەکان بە تێگەیشـــتنێکی زۆر کەم لە بواری ســیاســەت بۆ پێناســە یاســاییەکەی هەنگاوی نا و پێویســتی بە فۆرمێکی تری جگە لە نەتەوە بوو بۆ ناســینی خۆی، چونکە تا ئەم کات هەستی نەتەوەیی بەلای ئەوان نامۆیی و تەنیایی دەنوانـد ئەمەش کـارێکی قورس بوو بۆ نەتەوەیەک، کە بەدرێژایی مێژوو بە یارمەتی نەتەوەکانی تر لەســەرچۆک هەنگاوی ناوە ئێســتا لە پرێک چۆن دەتوانێت لەسەر پێیەکانی خۆی بوەستێت.

بەمەش ســروشــتی کوردەکان ڕواڵەتێکی مێژوویی ســەربەخۆی نییە، بەڵکو تێکەڵەیەکە لە هەستێکی پچڕ پچڕی کۆمەڵەی جیاوازی ئەم نەتەوەیە و کە هەر کۆمەڵەیەکیـان تێڕوانینێکی جیـاوازی بۆ مێژووی نەتەوەکەی هەیە هەوڵی داوە لە ڕێی تێڕوانینەکانی خۆیەوە وەسفی بکات، بۆیە ئەم تێڕوانینە جیاوازانە بەربەســتێکی ســەرەکی نەبوونی نەتەوەیەکی ســـەربەخۆیە کە گرنگترین مەرجی پێناســـە نەتەوەییەکەی لەدەستداوە.

کورد لە هەوڵی ســەربەخۆیی بۆ یاســاڕێژی دا فۆرمێکی جیاوازی بۆ هەســـتی نەتەوەیی هەڵبژارد ئەویش لە چوارچێوەی گرێدراوی

مێژووی نێوان نەتەوە و ئاییندا جەســـتەیەکی پیرۆزی هەڵبژارد واتا "هەر زاتێکی تایبەت لە بەردەم پاشـــــادا تەنها تاکە کەســــێک دەنوێنێت" نەتەوە هیچ جەستەیەک پێک ناهێنێت. نەتەوە بەتەواوی لە کەسی پاشادا خۆی حەشارداوە.

کەســـــایەتییە ئایینیەکان هەوڵیاندا لە ڕێی تەریقەتی جیاوازی ئایینی ڕۆڵی پاشـــا بگێڕن، ئەم کەســـایەتییە دروســـت بکەن، کە نەتەوە لەخۆیان بەرجەســـتە بکەن، واتا نەتەوە یەکێتیی جەوهەری بوونی خۆی لە کەســایەتیەکەدا دەدۆزێتەوە، بەمەش نەتەوە دەبێتە بەشێک لە شوێنەواری یاسایی کەسێک،کە بە تەنها خۆی داڕێژەڕی ئەم یاســـا گشـــتییەیە بۆ هەمووان لێرەوە هەمووان لەناو یەک کەســایەتیی بەرجەســتە دەبن و پێناســە دەکرێن هیچ تاکێکیش بە مانا یاســـاییەکەی نادۆزیەوە کە خۆی وەســـف کات بە مافێکی ســـەربەخۆ و جیا لە جەســـتەی کەســـایەتی ڕەها دەرکەوێت. واتا هەمووان لەناو یەک جەســـتەدا هەوڵی جێبەجێکردنی ئەم یاســـایە دەدەن. هەر لەبەر ئەمەیە نەتەوەیەک بوونی نییە ئەگەر تـاکەکـان هەریەکەیان بۆ یەک لە پەیوەندیەکی جەســـتەیی و فیزیکیدا نەبنە داڕێژەڕی یاسایەکی گشتی بۆ هەمووان.

کوردەکان بە کولتووری خۆیانەوە لەگەڵ سێ نەتەوە جیاوازەکەی تر دەبن بەچوار کولتووری تێکەڵ و کە پێکهاتەی ســـروشـــتی هەر

چوار پـارچەی ئەم نەتەوە پێـک دەچێـت لە ڕووی هەڵوەسـتە سـیاسـییەکانەوە، کە هیچ جیاکاریەکی عەقلانی یان فەلسـەفەیەکی تایبەت بۆ دروسـتکردنی نەتەوەیەکی یەکگرتووی سـەربەخۆی نییە. هەر بۆیە هەریەکەیان دەیەوێت لە هەر بەشـێکی ئەم کوردسـتانە بوونی نەتەوەکەی خۆی لە حزبەکەی یان لەسەرکردەکەی بەرجەستە بکـات ئەمەش دەبێتە لێکترازان لەنێو یەک نەتەوەدا کە وا دەکـات هەریەکەیان وەک نەتەوەی جیاواز لێک بڕوانن.

لەدوای هەڵوەشانەوەی دەوڵەتی عوسمانی بۆ دابەشکردنی مافە یاسایی نەتەوەکان ئەوا شێخ مەحموودی حەفید بە ناوی کەسایەتی بەرزی ئاینی و پاشماوەی شێخی تەریقەت شاڵی پاشایەتی خستە سەرشانی بۆ ئەوەی نەتەوەیەک لە کەسایەتیی خۆی پێناسە بکات. ئەمەش جیـاوازییەکی زۆری هەبوو لەمەودای نێوان شـێخ و دەروێشەکان و یاسا و نەتەوەدا.

واتا کوردەکان لە بڕی بەدواکەوتن و گەڕان بەدوای کەسـایەتییە سـیاسـی و یاسـاییەکان، ئەوا شـێخ و تەریقەتیان کردە پێناسـەی وەسـفی خۆیان، کە ئەمەش هیچ پەیوەندیی و لێزانیەکی بەسـەر دورسـتکردنی دەوڵەت و نەتەوە نییە. بەڵکو هەولێکی تر بوو بۆ گەڕانەوەی هەمان فۆرمی یاسـایی کۆن کە ئیمپراتۆری عوسـمانی لەسـەر هەڵوەشـاوە. کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ وەرگرتنی قەوارەیەکی

نوێ وەک دەوڵەت پێویســـتی بە فۆرمێکی یاســـایی نوێ بوو جگە لەم فۆرمە کۆنەی دەوڵەتی عوســمانی، کە هەموو دەوڵەتان لە دژی ئەم فۆرمە دروست دەبوون، نەک بە هەمان شێوە دروست ببنەوە. بەمەش پێش وەرگرتنی فۆرمی دەوڵەت، کورد پێویســــتی بوو، کە مەرجی یاســـایی نەتەوەکەی بســـەلمێنێ، کە یاســـایەکی هاوبەش و یاسادارێژیەکی گشتییە بۆ هەر پارچەیەکی دابەش بوو، دروستبوونی نەتەوە پێویســـتی بە پاشـــا و شـــێخ و کەســـایەتی پیرۆز و پارتە ســـیاســـی و بزووتنەوە شـــۆڕشـــگێڕیەکان نییە. چونکە ئێمە باس لە ڕواڵەتی مێژوویی نەتەوەیەک دەکەین، کەواتە ئەمانە هەموو لێکەوتە و دەرئەنجامی بوونی نەتەوەن. بەشـــێکی بچووککراوەی نەتەوەن تا دەگاتە ئاستی پێناسەی تاکێک، ئەمانە نەک دروستکەری نەتەوەن بەڵکو فۆرمێکی یاســـــایی نین لەنێو نەتەوەدا، لەبەر ئەوەی نەتەوە پێش ئەوان بەر لە دروســـتبوونی حوکوومەت بوونی هەبووە بەمەش پێویستی بەمانە نییە بۆ ئەوەی ببێتە نەتەوە.

فۆرمی نەتەوەپەرســتی لەم ســـەردەمە جیهانییە بەشـــێوەیەکی جیاواز بازی داوەو گۆڕانی بەسەر داهاتووە ، جیاواز لەو دروشمانەی ســــــەدەکانی ڕابردوو کە پێی وابوو بوونی نەتەوەیەکی دەرکەوتوو هەلبژێردراو دەبێ هەژموونی هێزی داگیرکاری بەســــــەر نەتەوەیەکی تردا هەبێت. بۆیە ئەم جیاکارییەی ئەمڕۆ لە نەتەوەیەکی هەڵبژێردراو

ســــەرکەوتوو دەیبینین بەهۆی هێز و داگیرکاری و جەنگەوە نییە، بەڵکو بەهۆی بەرزبوونەوەی ئـاســـــتی عەقلی تـاکەکـانە لە ڕووی چەندێتی و چۆنێتیدا، لە ڕووی ئابووری بازرگانی و پیشـەسـازی کە ئەمــانەش دەبنە بەرزبوونەوەی ئــاســــتی بەرهەمـی تــاک و خۆشگوزەرانیان لەگەڵ گرنگترین خاڵ کە ئاستی بەرزی رۆشنبیری نەتەوەکەیە بە گشتی.

هەر بۆیە ڕواڵەتی مێژوویی هەر نەتەوەیەک کە لە ڕێگەی مێژوو درێژە بەخۆی بدات دەبێ توانای بازرگانی و کشتوکاڵ و پیشەسازی هەبێت، بوونی ئەمانەش پەیوەسـت دەبێت بە ئاسـتی ڕۆشـنبیری، واتا لە بابەتی کشـــتوکاڵ دەبێت بەشـــێوەیەک ئاســـتی بەرهەمی بەرزکەیەوە لەگەڵ چۆنیەتی بەرهەمی بــاشـــــی نەتەوەکـانی تر بگونجێت.

هەر نەتەوەیەک بۆ بەردەوامی ڕوالەتە مێژووییەکەی دەبێت یاسا و یاساڕێژی بۆ خۆیان دیاری بکەن، هەروەها دەستووریش بۆ خۆیان دروســـت بکەن. ئەگەر ئەم کۆمەڵە کەســـە توانای هێنانە ئارای بازرگانی و کشـتوکاڵ و پێشـوەری سـوپا و دادگا و سـیسـتەمی نەبێت. ئەوە مانای نەتەوەیەکی لە ڕووی یاســـاییەوە لە دەســـت دەدات. ڕەنگە لە ژێر یاســـای نەتەوەیەکی تر وەک کۆمەڵەیەکی بچووککراوە دەرکەون. بەڵام لە ڕووی مێژووییەوە هــاوشـــــانی

نەتەوەکانی تر نابێت لە کێبڕکێی پێشکەوتنی ئەم سەردەمە.

بۆیە کوردەکان نەک خاوەنی ددانپێدانی یاسای گشتی نەتەوەکان نین، بەڵکو خاوەنی یاسایەکی دان پێدراوی ناوخۆش نین. بنەماکانی دروســتکردنی حکوومەتیان پێکهاتە و تێکەڵەیە لەچەند ئاوێتەیەکی دژە یاسـایی. ئەمانەش هیچیان خزمەت بە یەکگرتن و سـەربەخۆیی نەتەوەی یاســـایی ناکات، بەڵکو ڕواڵەتە مێژوییەکەشـــی لەبەر دادەمالێت و دەیکاتە چەند کۆمەڵەیەکی لێک ترازاو.

بۆ ئەوەی ڕواڵەتە مێژووییەکەمان بە یاسـایی بکرێت، پێویسـتە بابەتە دژەیاسـاکان وەک خێڵ و کەسـایەتییە پیرۆزەکان و حکومەت لەشـێوەی تەریقەت و شـێخگەری هەڵوەشـێتەوە، یاسـادارێژییەکی هاوبەش لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵدا لەپەیوەندییەکی جەســـتەیی و فیزیکی هەســـت پێکراو بۆ ئەم یاســـایە دروســـت بکرێت، ئەو کات ئەتوانین سـەرەتای پێش مەرجی دروسـتکردنی دەوڵەت لەبنیاتنانی عەقلیەتی تاک دروست بکەین. نەک نەتەوەیەک لەسەر تاکە کەسێک یان چەند کەسـێک بنیات بنێین، ئەمانە هۆکاری دروســت نەبوونی بابەتە یاســـایی و تێکچوونی ڕواڵەتی مێژوویین تەنانەت دروســـت نەبوونی دەوڵەتیشن.

سروشتی کوردەکان لەهەر چواربەشی دابەشکراودا سروشتێکی نزیــک و لێکــدانەبڕاوی هەیە لەڕووی بــایلۆژیــدا، لەزۆر ڕوودا

لەهەنگاوەکانی پێشـخسـتنی نەتەوەیی لە هەر چوارپارچە وەک یەک چۆتە پێش. هیچ کامیان جیا لەبەشـــەکەی تر تەکنیکێکی جیاوازی تاقی نەکردۆتەوە بۆ ئەوەی لێکەوتەی جیاواز یان ئەنجامی باشتر لە پێشخستنی نەتەوەی ببینێت. ئەمەش وای کردووە کوردەکان لەهەر شوێنێک دا لەسەر یەک ئاستی زەمەنی مێژوودا هەنگاوەکانی باوێت.

کوردەکان جگە لەو هەســـــتانەی بەناوی باوەڕبوونی نەتەوەیی لەجەستەی پاشاو سەرکردەو ڕێبازەکانی، هیچ هەستێکی تر لەمانای نەتەوەبوون نابینێت. بەمەش هەموو نیشـتمان و نەتەوە دەچێتە دڵ و میزاجی کەســێک، ئەگەر نیشــتمان و نەتەوە تەنها لەجەســتەی کەسێک دابێت، دەبێ سنووری نیشتمان و ئازادی ئەم نەتەوەیە چی بێت کە ئەم جەستەیە پێی ئەدات.

لەبەر ئەمەیە هەریەکەمان نیشــتمان و نەتەوەکەی لەجەســتەو ڕەنگێک دا دەبێت، وەک ڕەنگەکانی سـور و زەرد و کەسـک و سـپی و هەموو ڕەنگەکـانی تر. تـا وای لێـدێـت نە ڕەنگێـک ئەمێنیـت نە جەســـتەیەکش بۆ ئەوانەی بەپێی پەتی هەوڵدەدەن و هاوار دەکەن سنوری نیشتمان بکێشن.

ئەم شـەڕەی دوای جەنگی جیهانی یەکەم لەکوردستانی باشـوور لەدژی ئینگلیز بەدەرویشـــــەکانی شـــێخ کرا ... هەمان شـــێوە لەبەشـــەکانی تری کوردســـتانیش دەرویشـــەکان دەبوونە قوربانی

شۆرشەکانی شێخ.

وەک شـــێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان و شۆرشی سەید ڕەزا دەرسیمی لە کوردستانی باکوور، ئەمانە هەمان چیرۆکی یەک بابەتین کە هەنگاوەکانیان بۆ دروسـتکردنی نەتەوە لە جەســتەیەکدا یەک ئەنجامی تراجیدی وەک یەکی بۆ کۆتایی هەموو شـۆڕشـەکان دروسـتکرد. ئەم ئەنجامەش تەنها بۆ شـۆڕشـەکان نەبوو بەڵکو کۆتا وادەی داواکاری نەتەوەیەک بوو بۆ وەرگرتنەوەی شـێوە یاســـاییەکەی خۆی لەبەر ئەمە دەکرا لە ســـنوورێک بە فۆرمێکی یاسایی و سیاسییانە ئەم هێڵە بکێشرێت نەک بە چەکێکی شکاوی عوسمانی باروتێکی سووتا و دەوڵەت دروست بکەین. کوردەکان لە ڕووی نەتەوەیی توانـای لاوازیی خۆیـان بە تەواوی دەرخســـت و بەمەش نەوەستان لاوازی و ناکۆکی لە یەکگرتن و ڕێککەوتن لەسـەر کەســایەتییەک وەک ڕابەر و نوێنەریان بۆ پرســـی کورد بە تەواوی هەڵوێستی دوژمنەکانی گۆڕی بۆ هەڵوەستەیەک لەسەر داگیرکردن و ژێردەست خستنیان بێ گوێدانە هیچ ترسێک لەهێزی ئەم نەتەوەیە.

ئەم هەوڵانەی لە ســەرەتای ڕێبازی نەتەوەیی گیرانە بەر گۆڕانی بەســـەردا نەهات و خەباتی ڕزگاری لەهەر چواربەشـــی بە هەمان بیرۆکە گەشـــەی پێ دراوە بەردەوام بوو تـا وادەی ئەمڕۆ. ئەم بیرۆکانەش لەهەر بەشـێکی ئەم نەتەوەیە چوارچێوەیەکی نەتەوەیی

کردە بنەما بۆ ئەم یاسایەی لەلایەن سەرکردەو پارتە سیاسیەکان دەردەچوو. شۆڕشەکەی کوردستانی باکوور کە تا ئەمڕۆش بەردەوامە جیا لەو نەتەوەی کە خۆی دەیەوێت بە پنتێک جیاوازی قبوولی ناکات، واتا نەتەوە دەبێت لەسەر بنەمای دارِشتنی ئەو درووست بکرێت نەک زیاتر، لەکوردستانی رۆژئاواش رەنگدانەوەی دارشتنەکەی شۆڕشی باکووری دەبینرێت کوردستانی رۆژهەلات نەک بەرەوپێشچونێکی سیاسی و سەربازی هەیە و بەڵکو هۆکارێکن بۆ لەکەدار و ڕەشکردنی ئەم باوەڕانەی کە بنەمای نەتەوەیی لەسەر دادەمەزرێن.

دوای ئەم هەموو گۆرانکاریەی لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم تا کۆتاییەکانی ئەم سەدەیە ئەوا پێشهات و ئاریشە سیاسییە نێودەوڵەتیەکانی عیراقی بەسەرکردەوە، جارێکی تر کوردی وەک نەتەوەیەکی ستەملێکراو بیرکەوتەوە، کوردەکانی عیراق ئازارێکی زۆریان بەدەستی دەسەلاتە دیکتاتۆرە یەکلەدواییەکەکان چەشت وە شۆڕشەکانیش چیان لەم ئازارە کەم نەکردەوە.

دواین مەینەتی ئەم میللەتەش دەسەلاتێکی شۆڤێنی و شۆڕشێکی بەسەر شانکەوتوو بو کە بووە ئازارێک هاوارەکەی هەموو وڵاتانی بۆ چارەسەرێک هاندا بەپێدانی هێڵێکی دەستکرد کە دواتر ناونرا هێلی سیوشەش.

دوای دیاریکردنی ئەم سنووره میللەت وەک ڕێزێک کردیە خەڵاتی شۆڕشگێران بۆ پاراستن و بەڕێوەبردنی خۆسەری، شۆڕشگێران بەسەر چەند پارتێکی سیاسی دابەش دەبوون کە گرنگترینیان دوو پارتی سیاسی دەسەڵاتداربوون کە نەیانتوانی ئەم دیاریە بپارێزن وەک خۆی، دەکرا ئەم سنووره دەستکرده بشکێنن فراوانتری کەن بۆ سنووره راستەقینەکەی خۆی. ئەم سنووره وەک هێڵێکی کارەبایی لەژێر چاودێری وڵاتان وەک خۆی یان تۆزێک کەمتر ماوەتەوە، پارتی سیاسی شۆڕشگێران بە ناوی دروستکردنی هەر وەهمێک لە پشت ئەم هێڵە کارەباییە دیاری ئەم نەتەوەیان وردوخاش کرد ئەم سنوورەشیان کردە چەند بەش و ناوچە کە لە ئێستادا ئەم نەتەوەیە ڕەنگی چەند نەتەوەیەکی گرتووە. هەریەکەیان بەوەسف و ناوێک ئەناسرێنەوە.

گەل لە دەستاودەستکردنی دەسەڵات زیانێکی زۆری کرد و بە هیوای چارەسەرێک بۆ کەمکردنەوەی ئەم زیانە لە قۆناغێک بۆ قۆناغێکی تر هەڵگەڕایەوە. بەهۆی نەبوونی پەیوەندیەکی توندوتۆڵ و متمانەپێکراوی نێوان تاکەکان لە چارەسەرێکی هاوبەشدا وای کرد هەریەکەیان بە ئاراستەیەکی جیاواز داکەوێت و متمانەیەکی ڕەها بۆ چارەسەرێکی گونجاو بەجەستەیەک بدات. هەر ئاراستەیەکیش لەسەری هەرەمی کۆمەڵەی خۆیدا وەک خواوەند لەگەڵ خواوەندی

لایەنەکەی تردا لە پەیوەنـدییەکی هـاوبەش و تونـدوتۆڵـدا بن بۆ یەکتری، ئەم پەیوەندییەش چوارچێوەی بەرژەوەندی خواوەندەکانی پارێزراوتر کرد لە بەرێوەبردنی گەلدا.

ئەم جۆرە نارێکخراو و یەکنەگرتنەی نێوان تاکەکان تا دەگات ئـاســـتی کۆمەڵە دەبێتە بێ هیوابوونی هەمووان لە گۆڕینی ئەم دەسەڵاتەی کە دەکرێت بگۆردرێت، بەمەرجی پەیوەندییەکی هاوبەش و دیسپلینکراو لە ئامانجێکدا.

یەکگرتن و ئیرادەی گەل لە بەرامبەر دەســـەڵاتدا گەلێ ڕووداوی ڕاستەقینەمان دەخاتە یاد کە چۆن شکۆی دەسەڵاتە دیکتاتۆرەکان بەرامبەر یەکدەنگیی میللەت و هاریکاری نێوان تاکەکان وردوخاش دەبێــت، ئەم بەڵـگە مێژووییەش لە زاری یوڤــال نوح هەراری دەگێرنەوە بە هوتافی بژی شۆڕش:

"مێژوو بەڵگەی بەهێز و یەکلاکەرەوە لەســـەر پرســـی گرنگیی هاریکاریی هەمەکیی و بەرفراوان لەنێوان مرۆڤەکاندا بەدەســـتەوە دەدات. هـاریکـاریی هەمەکییـانە ڕۆڵی گرنـگ و ســـەرەکی لە قەڵەمبـازەکانی نـاو مێژوودا گێراوە. کـاتێـک بـاس لە هـاریکـاری و هاواریی هەمەکیی و ژیانی هەروەزیی مرۆڤەکان دەکەین، مەرج نییە ئەم ژیانە بە دڵخوازی تاکەکان بووبێت. دەشــێت مێژووی داســەپاو بووبێت هەردەم سەرکەوتن بۆ کەسانێک بووە، کە باشتر و گونجاوتر

هاوکاریی یەکترییان کردبێت، ئەم بنەمایە بە تەنها لە کێبڕکێی نێوان مرۆڤەکان و گیاندارانی تردا ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی نەگێراوە، بەڵکو لە ململانێی نێوان گروپ و کۆمەڵە و دەستە مرۆییەکان لەگەڵ یەکتریدا ڕۆڵی سەرەکی هەبووە. ڕۆم، یۆنانی تێکشکاند، ئەم سەرکەوتنەی ڕۆمییەکان لەبەر ئەوە نەبوو کە ڕۆمەکان قەبارەی مێشکیان گەورەتربێت، یان توانایەکی زیاتریان لە دروستکردنی کەرەستە و ئامرازدا هەبێت، بەڵکو ئەم سەرکەوتنە بە توانا و لێوەشاوەیی ئەوان لە بەقەرارکردنی تەونی پەیوەندی بەرفراوان و بەڕێوەبردنی ئەم تەونە پەیوەست بوو. ڕۆمەکان بە بەراورد بە یۆنانییەکان، باشترو بەرینترو کاریگەرتر هاوکاری یەکتریان دەکرد و تەونەکانی پەیوەندییان بەرێوە دەبرد. بە درێژایی مێژوو ئەوە سوپا رێکخراو و خاوەن دیسپلینە بەهێزەکان بوون، کە بەسەر گرووپ و دەستە نارێکخراوەکاندا زاڵبوون و چینە سەردەستە کەمینەکان کە یەکگرتووتر و پەیوەندیی هاریکاریی نێوانیان توکمەتر بوو، بەسەر چینی زۆرینەی نارێکخراودا فەرمانڕەوایەتییان کردووە. بۆ نموونە لەساڵی 1914 تەنها سێ ملیۆن ئەشرافزادە و ئەفسەر و بازرگانی ڕووسی بەسەر زیاتر لەسەدوهەشتا ملیۆن جوتیار و کرێکاردا فەرمانڕەوایەتییان کردووە. سەردەستە و چینە باڵاکەی ڕووسیا دەیانزانی چۆنچۆنی بەهۆی خواست و بەرژەوەندیی هاوبەشیانەوە،

هاریکار و هاوکاری یەکتربن، لەکاتێک 180 ملیۆن ڕەشـــــە خەڵک توانای ئەوەیان نەبوو بەشـــــێوازێکی کاریگەر خۆیان ڕێکبخەن و رۆحی هاوکاری لە نێوان خۆیاندا بەرقەرار بکەن، لە ڕاســــتیدا بەشێکی گەورە لەهەوڵ و کۆششی چینە سەردەستەکە، لەسەر ئەوە چڕبوویەوە، کە ڕێگە نەدەن زۆرینەی خەڵکی هونەری هاریکاریکردنی یەکتر و خۆڕێکخستن فێربن.

بۆ بەرپابوونی شـــــۆڕش، چەندێتی و زۆرێتی لە ژمارەدا مەرجی سەرەکیی نییە سەرپێخستنی شۆڕشەکان پەیوەندی بە حەشاماتی خەڵکەوە نییە، بەڵکو لەلایەن تۆڕێکی بچووک لە کادیرانی ڕێکخراوەوە ســـەرپێ دەخرێن، ئەگەر دەخوازیت شـــۆڕشـــێک بەرپا بکەیت، لە خۆت مەپرســــە: "داخۆ بڵێی ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی شـــوێنم بکەون؟" بەڵکو بپرســـــە: "چەندێک لە پشـــــتیوانان و شـــوێنکەوتوانی من توانای ئەوەیان تێدایە بە شـــێوازێکی کاریگەر، هاوکار و هاریکاری یەکتر بن؟". چونکە زۆری و بۆری، بنەمای شـــــۆڕش نییە، بەڵکو کاری ڕێکخراوەیی بنەما و پایەی شـــــۆڕش پێکدێنێت، ئاخر شۆڕشی ڕووسیا ئەودەم هەڵنەگیرسا، کە گوایە 180 ملیۆن جووتیار لە دژی قەیســـــەر ڕاپەڕین، بەڵکو شـــــۆڕش ئەوکات فۆڕمی ڕاســــتەقینەی خۆی وەرگرت، ژمارەیەکی کەم لە کۆمۆنیستەکان، کە لەپەنجەکانی دەست تێنەدەپەڕین، لە کات و لە

شـــوێنی گونجاودا و بە پرەنســـیپ و بەدیســـپلینی تۆکمەوە، خۆیان هاویشـــــتە ناو یارییەکەوە. لە ســـــاڵی 1917، لە کاتێکدا ژمارەی ئەندامانی چینی باڵا لە ڕووسیا دەگەیشتە سێ ملیۆن کەس، پارتی کۆمۆنیســــــت تەنها بیســــــت و ســــــێ هەزار ئەندامی هەبوو. لەگەڵ ئەوەشــــــــدا کۆمۆنیســــــتەکــان بە هۆی ڕێکخســــــتنە تۆکمە و شـایسـتەکەیانەوە، کۆنترۆڵی ئیمپراتۆرییەتی بەرفراوانی ڕووسـیایان بەدەستهێنا. ئەودەم جڵەوی دەسەڵات لە ژێر دەستە کەم تواناکانی قەیســەر و دەســتانی لەرزۆکی حکومەتە کاتییەکەی "کێرنیســکی – Kerensky" ترازا، کۆمۆنیستەکان چەشنی سەگێک چۆن پارچە ئێســقانێک لە نێو کەڵبە تیژەکانیدا تووند دەگرێت، بە تامەزرۆییەوە پڕیان بە دەســــەڵاتدا کرد و جڵەوی کاروبارەکانیان گرتەدەســـــت. کۆمۆنیســــــتەکان دەســــــەڵات و هەژمونی خۆیان تاکو کۆتاییەکانی ساڵانی 1980 پاراست، دیسیپلین و ڕێکخستنی تۆکمە، بۆ ماوەی هەشـتا سـاڵ ئەوانی لە لووتکەی دەسـەڵاتدا هێشـتەوە و پێدەچێت هۆکـاری کەوتنیـان لە قۆنـاغی دواتردا، زیـاتر بە ســــــەرهەڵـدانی کەموکوڕی لەکـاری ڕێکخراوەییـانـدا پەیوەســــــت بێـت (نیکۆلای چــائۆشـــــیســـــکۆ –Nicolae Ceausescu)، دیکتــاتۆرە کۆمنیستەکەی ڕۆمانیا، لە 21ی کانونی یەکەمی ساڵی 1989 دا، کۆبوونەوەیەکی جەماوەریی بۆ پاڵپشتی خۆی ڕێکخست. بە درێژایی

چەندین مانگ بەر لەم کۆبوونەوەیە، بە تایبەت لەو کاتەوە یەکێتیی سۆڤییەت دەستی لە پاڵپشتی حوکوومەتە کۆمۆنیستییەکانی ڕۆژهەڵات هەڵگرتبوو، شۆڕش و نائارامی پۆڵەندا، ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات، هەنگاریا، بولگاریا و چیکۆسلۆڤاکیای گرتبوویەوە. چائۆشیسکۆ، کە لەساڵی 1965ەوە بەسەر ڕۆمانیادا فەرمانڕەوایەتی دەکرد، هێشتا لەو باوەڕەدابوو لە بەرامبەر شەپۆلی ناڕەزایەتی و لێشاوی ڕۆژگار، خۆی بە پێوە دەگرێت. تەنانەت سەرباری ئەو شۆڕشەی، کە لە شاری (تێمیشوارا Timisoara)ی ڕۆمانیادا و لە 17ی کانونی یەکەمی ساڵی 1989 دا دژ بە دەسەڵاتەکەی سەری هەڵدابوو، کەچی ئەو هەر لەسەر مانەوەی لە دەسەڵاتدا پێداگربوو. چائۆشیسکۆ لە وەڵامی ئەم شۆڕشەدا، ئەم کۆبوونەوە جەماوەرییەی لە شاری بوخارستی پایتەختدا ڕێکخست. ئامانجی ئەو، لەم کۆبوونەوە جەماوەرییە ئەوەبوو، بۆ خەڵکی جیهانی بسەلمێنێت هێشتا دانیشتوانی ڕۆمانیا خۆشیان دەوێت، یان لانیکەم لێی دەترسن. دەزگا لەرزۆک و پەشێوحاڵەکەی حیزب، بە زەبر نزیکەی هەشتاهەزار کەسی کۆکردەوە، بەڵکو بە هەر نرخێک بووە

مەیدانی ناوەندی شار قەرەباڵغ بکەن. هاوکات داوا لە هاوڵاتیان کرا نەچنە سەر کاری ڕۆژانە و لە ماڵەکانیان بەدیار ڕادیۆ و

تەلەفزیۆنەوە دابنیشن.

سـەرۆک لەناو و هەرا و هۆریای بە ڕووکەش پڕ لە تامەزرۆیی جەماوەردا. لەو باڵەکۆنەی بەسـەر مەیدانەکەی دەڕوانی، دەرکەوت. ئەمەش ئەو ڕۆتینە هەزاربـارەیە بوو، کە لە مـاوەی دەیەکـانی ڕابردوودا چەندین جار ئەنجامی دابوو. دواجار سـەرۆک یەکێک لە وتارە دووبارە و تاقەتپڕوکێنەکانی خۆی دەسـتپێکرد. بە تەنیشـت سـەرۆکەوە، ئێلینا- Elenaی هاوژینی و بەرپرسـانی باڵای حیزب وەستابوون. سەرۆک بۆ ماوەی هەشت خولەک ستایشی سیستەمی سۆشیالیزمی ڕۆمانیای کرد و لەناو چەپڵەڕێزانی بە زەبری ئاپۆرای خەڵکیدا هەسـتی بە خۆشـنودی دەکرد. سـەرئەنجام قەوما (ئێوە دەتوانن لە یوتیوب ئەم دیمەنی دارشـووخانە ببینن، تەنها ئەوەندە بەسە لەبەشی گەڕانی یوتیوب "کۆتا وتاری چائۆشیسکۆ" بنووسن و دواتر بە چاوی خۆتان مێژوو ببینن).

وەک لە ڤیدیۆکەی سـەر پەڕەی یوتیوبیشـدا دەردەکەوێت، سەرۆک لەپاش هەشت خولەک قسەکردن، ئێستێک دەکات و پاشان بە ڕسـتەیەکی درێژ تێهەڵدەچێتەوە: "من دەمەوێت سـوپاسـی ڕێکخەرانی ئەم ڕووداوە مێژووییەی بوخارسـت بکەم، کە دەرخەری ئەوەیە..."، دواتر بێدەنگ دەبێت، سـەرۆک چاوەکانی زەق دەبن، باوەڕ بە دوو چاوی خۆی ناکات. ئەو بە واق وڕماوییەوە لە شـوێنی

خۆیدا وشـک دەبێت. سـەرۆک فریانەکەوت ڕسـتەکەی تەواو بکات، ئێوە بە چـاوی خۆتـان دەتوانن لەو ڤیـدیۆیەدا ببینن، کە چۆن لەمـاوەی تەنهـا یەک چرکەدا جیهـانێـک دادەڕوخێت. ئەو دەمەی سەرۆک کۆتا ڕستەی خۆی بەیان دەکرد و هێشتا خاڵی بۆ کۆتایی ڕستەکە دانەنابوو، یەکێک لەناو ئاپۆراکەوە دەستی بە هوتافکێشان کرد. تا ئێستا کەس نازانێت ئەو کەسە کێ بوو، بەڵام هەر هاواری دژ بە سـەرۆک لە گەرووییەوە دەرپەڕی، بەدوایدا کەسـی دووەم و سێیەم و کەسانی تریش هەمان هوتاف و دروشمیان وتەوە. هێندەی نەخایاند سەراپای خەڵکی دەستیان بە فیکەلێدان و جنێوبارانکردنی سەرۆک کرد!

ئەم ڕووداوە بە شـێوازی پەخشـی ڕاسـتەوخۆ لە تەلەفزیۆنی ڕەسـمی ڕۆمـانیـاوە دەگوازرایەوە. بەشـی هەرە زۆری خەڵکی بەجۆشـهاتووی ڕۆمانیا بینەری ئەم داوەشـانە مێژووییە بوون. دەمودەسـت هێزەکانی ئاسـایش فەرمانیان دەرکرد پەخشـەکە ڕابگیرێت. بەڵام کـارمەنـدانی تیڤی سـەرپێچیـان لەم فەرمـانەی هێزەکانی ئاسـایش کرد. کامێرامان، بە ناچاری زومی کامێراکەی بەرەو ئاسـمان وەرچەرخاند، تاوەکو دانیشـتوانی گۆی زەوی ئەو ترس و دڵەڕاوکێیەی سـەر ڕوخسـاری سـەرۆک و ڕابەرانی حیزب بە چـاوی خۆیـان نەبینن، بەڵام بێژەری تیڤی درێژەی بە ڕوومـاڵی

ڕێوڕەسمەکەدا و بەرپرسانی تەکنیکیش لە گواستنەوەی ڕووداوەکە بەردەوام بوون. دانیشتوانی ڕۆمانیا و دانیشتوانی وڵاتە لیبراڵەکان گوێبیستی تەواوی هوتاف و جنێوەکانی حەشاماتی ناو مەیدانەکە بوون. لەکاتێکدا چائۆشیسکۆ لەبەرامبەر مایکەکە هاواری دەکرد: ئەلوو... ئەلوو... ئەلووو. وەک بڵێی بیەوێت وەهای پێشانبدات، کە کێشەیەک لە مایکرۆفۆنەکەدایە هەیە. ئێلینای هاوژینی، کە شڵەژانی بە ئاشکرا پێوەدیار بوو، بە تورەییەوە دەقیژێنێت بەسەر حەشاماتەکەدا و دەڵێت: بێدەنگ... بێدەنگ... بێدەنگ... جەنابی سەرۆک بەسەر هاوژینەکەیدا دەتەقێتەوە و دەڵێت: هێشتا پەخشی ڕاستەوخۆ بەردەوامە، تۆ دەمت دابخە. پاشان جەنابی سەرۆک بەشێوازی تکاکارانە ڕوو دەکاتە خەڵکەکە و دەڵێت: "هاوڕێیان، هاوڕێیان، تکایە هاوڕێیان، ئەم کارەتان لە پرەنسیپی حیزبەوە دوورە".

بەڵام هاوڕێیان نەیاندەویست بێدەنگ بن. ئەو دوای نیوەڕوانە ئەفسانەی کۆمۆنیزم لەسەر ئەو باڵکۆنە هەرەسی هێنا. ڕۆمانیای کۆمۆنیستیی کەوت، ئەویش دروست لەوکاتەی، کە هەشتا هەزار کەسەکەی مەیدانی ناوەندی شار بە چاوی خۆیان بینیان، کە ئەگەر یەکگرتوو بن و نەترسن، ئێجگار لەو پیاوە پیرە پاڵتۆلەبەرەی سەر باڵەکۆنەکە بەهێزترن. ئەوەی لەو دەمەدا بۆ ئامادەبوان جێگەی

سەرسوڕمان بوو، کەوتنی ئەم ڕژێمە نەبوو لە ماوەی تەنها چەند چرکەیەکدا، بەڵکو ئەو ڕاستییە بوو، کە چۆن ئەم پیرەپیاوە و گەوجانەی دەوروبەری توانیویانە بۆ ماوەی 36 ساڵ حوکمی ڕۆمانیا بکەن؟ بۆچی شۆڕشگێران هێندە کەم و دەگمەنن؟ ئەو مرۆڤەی یەکەم جار جنێوی بە سەرۆک دا ئەم 36 ساڵە لە کوێ بوو؟ بۆچی هەندێک جار حەشاماتی خەڵک بە درێژایی دەیەکان چەپڵە لێدەدەن و ملکەچیی دەنوێنن و هەر کارێک، کە کەسانی وەک ئەو پیاوە سەر باڵکۆنەکەی فەرمانیان پێبکات، جێبەجێی دەکەن، لە کاتێکدا لە هەر ئان و ساتێکدا دەتوانن دایبەزێننە خوارێ و پارچەپارچەی بکەن. چائۆشیسکۆ و هاوڕێکانی بۆ ماوەی چوار دەیە بەسەر بیست ملیۆن هاوڵاتیی ڕۆمانییەوە فەرمانڕەواییان کرد. بۆچی؟ چونکە ئەوان سێ مەرجی گرنگیان جێبەجێ کردبوو. یەکەم: ئەوان ئەندامانی دڵسۆزی حیزبی کۆمۆنیستیان بۆ کۆنترۆڵکردن و بەڕێوەبردنی تۆڕە هەرەوەرزییەکانی وەک سوپا و سەندیکاکان و تەنانەت یانە و ڕێکخراوە وەرزشییەکان دانابوو. دووەم: ئەوان هەر ڕێکخراوێکی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتیان سەرکوت دەکرد، کە بیانزانیبایە پێگەی کۆمۆنیستەکان لاوازدەکات. سێیەم: ئەوان پشتیان بە هاوکاری و هاریکاریی دەستەخوشکە کۆمۆنیستەکانی تری ناو یەکێتیی سۆڤییەت و ڕۆژهەڵاتی ئەورووپا

بەسـتبوو. بە چاوپۆشـیی لەوەی جاروبار لەنێوان ئەم حیزبە کۆمۆنیسـتانەدا ململانێ دروسـت دەبوو. بەڵام لەکاتی پێویسـتدا هاوکاریی یەکتریان دەکرد. یان لانیکەم جۆرێک ڕەفتاریان دەکرد، کە هیچ کەس لە دەرەوە نەتوانێت دزە بکاتە ناو بەهەشـتی کۆمۆنیسـتییەوە. بیسـت ملیۆن هاووڵاتیی ڕۆمانیا لەژێر ئەم هەلومەرجەدا و وێڕای هەموو ئەو دژوارییو مەینەتییانەی ئەم ڕابەرانە بەڕەوایان دەبینی بە سـەریان بهێنن. نەیانتوانی بە شێوازێکی کاریگەر جووڵانەوەیەکی دژبەرانە ڕێک بخەن. چائۆشیسکۆ تەنها ئەوکات هەرەسـی هێنا، کە چیتر ئەم سـێ مەرجە لە ئارادا نەمابوون. لە کۆتاییەکانی دەیەی هەشـتادا، یەکێتیی سـۆڤیەت دەستی لە هاوکاریکردنی حیزبە کۆمۆنیستییەکان هەڵگرت و ڕژێمە کۆمۆنیسـتییەکانی یەک بەدوای یەک کەوتن. لە کانوونی یەکەمی 1989دا چائۆشـیسـکۆ چیتر نەیدەتوانی دڵی بە پاڵپشـتیی دەرەکیی خۆش بکات. لە لایەکی ترەوە، ئەو شۆڕشانەی لە وڵاتانی دراوسـێدا ڕوویان دەدا. هێز و وورەی بە نەیارانی چائۆشـیسـکۆ بەخشـی. هاوکات حیزبی کۆمۆنیسـتی ڕۆمانیی لە ئاسـتی ناوخۆدا دووچاری باڵباڵێن و دووبەرەکی هاتبوو. بەسـەر چەند بەرەیەک و دەسـتەیەکی دژبەیەک دابەش بوبوو. میانڕەوەکانی ناو حیزب دەیانویست خۆیان لە شەڕی چائۆشیسکۆ ڕزگاربکەن و پێش ئەوەی

کار لەکار بترازێت، ڕیفۆرمێکی گشـــتگیر ســـەرپێ بخەن. خودی چائۆشـیسـکۆ بە سـازدانی ئەو گردبوونەوە جەماوەرییەی مەیدانی بوخارســـت و گواســـتنەوەی لە ڕێگەی تیڤییەوە بە شـــێوازی ڕاستەوخۆ، دەرفەتێکی زێڕینی بە نەیارەکانی بەخشی، تاوەکو لە برِ و ئاســـتی هێزی خۆیان تێبگەن و لەدژی ئەو ڕاپەڕن. چ ڕێگایەک خێراتر لە پەخشی تەلەفزیۆنی دەتوانێت گڕوتین بە تەشەنەسەندنی شۆڕش بدات؟

ئەو چرکەساتەی دەسەڵات لە دەستە پۆلاییینەکەی سەرۆکی سەر باڵەکۆنەکە دەرچوو، لە ڕاســـتیدا بۆ حەشـــاماتی ئامادەبووی مەیدانەکە نەگواســـترایەوە. ئەو حەشـــاماتە ســـەرباری گڕوتینی شۆڕشگێرانە و زۆری ژمارەیان، نەیاندەزانی چۆنچۆنی دەبێت خۆیان ڕێک بخەن. کەواتە هەروەک ڕووسـیای سـاڵی 1917، ئەمجارەیش دەســـەڵات کەوتە دەســـت گروپێک لە ســـیاســـەتبازان، کە جگە لە توانای خۆڕێکخستنی خێرا و دیسیپلینی تۆکمە، هیچی تریان شک نەدەبرد. شـــۆڕشـــی ڕۆمانیا لەلایەن کەســـانێکەوە، کە خۆیان بە (بەرەی ڕزگاری گەل) دەناســـاند، پڕی پێداکراو دزرا. لە ڕاســـتیدا بەرەی ڕزگـاریی گەل جگە لە نوســـخەیەکی میـانڕەوی حیزبی کۆمۆنیســـتی جاران، هیچی تر نەبوو. بەڵکو لەلایەن ئەنـدامـانی نـاوەنـدیی حیزبی کۆمۆنیســـتی جـارانەوە پێـک هێنرابوو. (ئۆن

ئیلیچکۆ Ion Iliescu –) ڕابەرایەتیی ئەم بەرەیەی دەکرد. ئیلیچکۆ ئەندامی پێشـووی مەکتەبی سـیاسـی حیزب و ماوەیەکیش ڕابەری وەشانی پڕوپاگەندەی حیزبی کۆمۆنیست بوو. ئۆن ئیلیچکۆ و هاوڕێکانی لەبەرەی ڕزگاریی گەل، کە لە لێشاوی بەهێزی لیبڕالیزم تێگەیشـــتبوون، لەهەر شـــوێنێـک بۆیـان بلوایە، خۆیـان وەک سـیاسـەتمەدارانێکی دیموکراتخواز دەناسـاند و لەهەر مایکرۆفۆن و بڵندگۆیەکەوە، کە بەردەست بوایە بانگەشـەیان بۆ ئەوە دەکرد، کە ئەوان گوایە لە ڕابەرانی پێشووی حیزبی کۆمۆنیست بوون و دەتوانن لە ئەزمونی دووردودرێژی کاری ســـیاســـیان و تۆڕی پەیوەندیی ڕێکخراوەیی هاوڕێکانی خۆیان سـوود وەربگرن. ئەوان بەوە باوەڕیان بە خەڵـک دەهێنـا، گوایە دەتوانن بەم ئیمکانیەتەیانەوە کۆنترۆڵـی وڵات بگرنە دەســت و ڕێگری لە بەتاڵانبردنی ســەرچاوەکانی داهات بگرن. لە ڕۆمانیای دیموکراســیدا بەجۆرێک یاریی بە خەڵکەکە کرا، وە خەڵک نەیانزانی لە کوێوە لێیان دەدرێت ڕۆمانیای دیموکراســـی بە خێرایی ســـەرچاوەکانی داهاتی وڵاتی خســـتە ژێر چنگی کەرتی تایبەتەوە و بە نرخی ڕەمزی و هەرزان بە کۆنە کۆمۆنیســـتەکانی جارانی فرۆشـــتەوە. ئەم کۆنە کۆمۆنیســـتانە کەســانێک بوون، کە دەیانزانی بڕیار وایە چیی ڕووبدات و لەپێناو بەچنگ خســتنی پێگە و پۆســتی ســیاســی و کارگێڕییدا هاریکاریی یەکترییان دەکرد. ئەو

کۆمپانیا دەوڵەتییانەی کاتی خۆی ژێرخانی نەتەوەیی و سەرچاوە سروشتییەکانی وڵاتیان بەڕێوە دەبرد، بە بەرپرسانی پێشووتری حیزبی کۆمۆنیزم هەرزانفرۆش کران و ئەندامە ئاساییەکانی حیزبیش تەنها بە پێدانی نرخی ڕەمزی، خانو و باڵەخانەی گونجاویان بۆ خۆیان کڕی ئەو دەمەی هاوڕێیانی حیزب بوون بە وەزیر، ئەندام پەرلەمان، بەڕێوەبەرانی بانک و ملیاردێر، ئۆن ئیلیچکۆ وەک سەرۆککۆماری ڕۆمانیا هەڵبژێردرا. شۆڕش ئەمەبوو. تا ئێستا کەس نازانێت ئەو هەشتا هەزار هاووڵاتییەی گۆڕەپانی ناوەندیی بوخارست کێ بوون و چییان دەست کەوت. ئەم باندە نوێیەی فەرمانڕەوایانی وڵاتی ڕۆمانیا، کە تاوەکو ئێستا (2016) بەسەر ئەو وڵاتەوە حوکم دەکەن، لە کۆنە کۆمەنیستەکان و خزمە نزیکەکانیان پێکهاتوون. ئەو حەشامەتەیش، لە شاری (تێمیشوارا) و (بوخارست) گیانی خۆیان خستە مەترسییەوە، پێدەچێت هێشتا لە پاشماوەکان بخۆن. بۆچی بەم جۆرەیە؟ چونکە ئەو حەشاماتە نەیانزانی بە چ میکانیزمێک و چۆن چۆنی هاوکاریی پێشکەش بە یەکتر بکەن و لە چ ڕێگایەکەوە و بە چ شێوازێک ڕێکخراوێکی کاریگەر دابمەزرێنن، تاوەکو بەرژەوەندییە هاوبەشەکانیان بپارێزرێت. (بەڕاست حەشاماتی خەڵک دەزانن بەرژەوەندیی هاوبەش چییە؟!)

شۆڕشی ساڵی 2011ی میسریش توشی هەمان چارەنووس

هات. ئەو دەرفەتەی تەلەفزیۆنی لەســــاڵی 1989 دا لە ڕۆمانیا ڕەخســاندی، فەیســبووک و تویتەر لە ســاڵی 2011دا بە زیادەوە لەمیسر ڕەخساندیان. سۆشیال میدیا کۆمەکی حەشاماتی خەڵکی کرد، تاوەکو هەماهەنگیی لەگەڵ یەکتریدا بکەن. ئەم هەماهەنگییە بەجۆرێک بوو، لەســاتی گونجاودا هەزاران کەس پێکەوە ڕژانە ســەر شەقام و ناو مەیدانەکان و ڕژێمی موبارەکیان سەرنگون کرد. بەڵام ئامادەکردنی ســــەد هەزار کەس لە مەیدانی تەحریر، شـــتێکە و چنگگیرکردن لە مانشــێتی ســیاســەت و دەســەڵات شــتێکی ترە. خرۆشانی خەڵکی ئاسایی لە مەیدانە گشتییەکاندا بابەتێکە و دەست تێکەڵکردن لەگەڵ کەسانی گونجاو لە شوێن و کاتی گونجاو و لەناو باڵەخانەکانی دەسەڵات، بابەتێکی ترە. سەرئەنجام کاتێک موبارەک کەوت، خۆپیشـــاندەران نەیانتوانی جێگای بەتاڵی ئەو پڕ بکەنەوە. لە میســـــردا تەنهـا دوو دامەزراوە بوونیـان هەبوو، کە بتوانن بە شێوازێکی کاریگەر وڵات بەڕێوەبەرن. ئەوانیش سوپا و ئیخوانەکان بوون. ســەرەتا شــۆڕش لەلایەن ئیخوانەکانەوە پەرەی پێدرا و دزرا، دواتر پلە بە پلە شۆڕش کەوتە دەست سوپا.

کۆنە کۆمۆنیستەکانی پێشووی ڕۆمانیا و جەنەڕاڵەکانی سوپای میســر، بە بەراورد بە دیکتاتۆرەکانی پێش خۆیان یاخود بە بەراورد بە خۆپیشاندەرانی بوخارست و قاهیرە، وشیارتر و زیرەکتر نەبوون

و دەســـتانێکی درێژتر و کارامەتریان نەبوو. هۆکاری ســـەرکەوتنی ئەوان دەگەڕێتەوە بۆ ماهییەتی ڕێکخستنەکانیان. دەستکەوتەکانی ئەوان لە هەناوی هاریکاریی ڕێکخراوەیی و خۆگونجاندنیان لەگەڵ دۆخەکە و ســـیاســـەتی پڕ لە مروونەتیاندا پەنهان بوو. ئەوان لە حەشـــاماتی خەڵکی باشـــتر هاوکاریی یەکترییان دەکرد و باشـــتر لەگەڵ دۆخەکەدا خۆیان دەگونجاند و بە بەراورد بە کۆنە پارێزانێکی وەک چائۆشیسکۆ و موبارەک، مروونەتی زیاتریان دەنواند".

ئەم هاریکارییە لە تۆڕی هاوکاریی بە کۆمەڵدا دەبێتە هۆی دروستبوونی بەرەی گەل لە پرسێکی هاوبەشدا.

بەمەش دەردەکەوێت ناوەرۆکی مێژوویی نەتەوە تەنها لەچینی گەل دایە، تەنها چینی گەل مەرجی مانەوەی مێژوویی نەتەوەیە نەک شتێکی تر. ئەوە چینی گەل دەڵێ "هەر شتێک کە نەتەوەییە ئەمە هیی ئێمەیە، هەر شـتێکیش کە هیی ئێمەیە ئەوە نەتەوەییە". بۆیە دروستکردنی ئەم فۆرمە نەتەوەیییەی ئێستا زۆر جیاوازە لە فۆرمە یاســاکانی پێشــوو کە هەوڵی بۆ دەدرا بەهۆی پێشــکەوتنەوە کە بواری زیاتری بۆ نەتەوەکانی تر ڕەخساند بۆ بەرزبوونەوە تا ئاستی باڵایی، لە مرۆڤی باڵاوە دەستی پێکرد بۆ نەژادی سەروتر ئێستا لە نەتەوەی باڵا بۆ کەمینەیەکی باڵاتر دەچێت. بەمەش زۆرینەیەک لەمرۆڤە ناهۆشـــمەندەکان بەرەو مەترســـی قڕ بوون و لەناوچوون

دەچن و بەهۆی نەزانییەوە لە پلیکانەکانی ســـەرەتای مێژوو بەجێ ماون، هەموو هەوڵێکیشـــیان بۆ بەدەســـت هێنانەوەی ئەم مافە ســـەرەتاییانەن بۆ بەختەوەری کە خۆیان بێ بەرامبەر بەخشـــیویانە وە بە بەرامبەر پێیان دەدرێتەوە. کاتێکشی ئازادیت کە هیچ شتێک نییە ئازادیەکەی خۆی تێدا دەربڕێت، من کاتێک ئازادم تێربم کە هیچ ژەمێک نییە تێرم کات، بۆیە فۆرمی نەتەوە ئێســـتا لە زۆری ژمارەی دانیشـــتوان و ســـەرکردە یان هوتاف و گریان و هاوار و هەڕەشـــە ناچێت، بەڵکو لەکولتوورێکی باڵا دەچێت کە ئاســـتی هۆشـــمەنـــدیی مرۆڤ بگەیننە ئەو پەڕی، بەمەش کەمینەیەکی هۆشمەند باڵاتر دەبێت لە زۆرینەیەکی نەتەوە نووستوەکانی جیهانی سێیەم وەک:

"لە ئێســـتـــادا ڕێژەی لەدایکبوون لەو وڵاتـــانەی لە ڕووی تەکنەلۆژیاوە پێشـــکەوتوون، وەکو ژاپۆن و کۆریای باشـــوور، لەدابەزینی بەردەوامـدایە. لەگەڵ ئەمەدا، هەوڵی چڕ و بێوچـان بۆ پەروەردەکردنی منـداڵان لەئـارادایە. بەوەدا ژمـارەی منـداڵان لەو وڵاتانەدا بەردەوام ڕووی لە کەمبوونە، بۆیە تا دێت کوالێتی خوێندن و فێرکردنیـان بەرزتر دەکرێتەوە و ئـاســـتی چاوەڕوانییەکـان لەم منداڵانە، تا دێت زیاتر هەڵدەکشـــێت. کەواتە وڵاتانی وەک ژاپۆن و کۆریای باشـــوور، هەوڵەکانیان بۆ پەرەپێدان بە توانای ئەو ژمارە

کەمەی منـداڵ، تەرخـان کردووە. منـداڵێکی کەمتر، پەروەردەیەکی باشـتر. چۆن وڵاتە تازە فراژاییبووەکانی وەک هیندسـتان، بەرازیل و نەیجیریـا دڵ بەوە خۆش بکەن، کە ڕۆژێـک لە ڕۆژان ململانێی وڵاتێکی وەکو ژاپۆنیـان پێ دەکرێـت؟ نموونەی ئەم وڵاتە تـازە فەراژییبووانە، وەک شەمەندەفەرێکی ئێجگار درێژ وایە، کاربەدەستان و خوداپێداوەکـان لە ڤاگۆنی نمرە یەکدا، قـاچ لەسـەر قاچ لێی دانیشـتوون. ئەم کەمینەیەی ناو ڤاگۆنی نمرە یەک، وەک زۆرینەی وڵاتە پێشـکەوتووەکـانی دونیـا، بۆ خۆیـان خـاوەنی باشـترین خزمەتگوزاریی تەندروستی و پەروەردەیین و سەروەت و سامانی بێ ئەژماریان پێکەوەناوە، بەڵام سـەدان ملیۆن هاووڵاتی ئاسـایی، کە ئاخێنراونەتە ناو ڤاگۆنی نمرە سـێ و نمرە دە نمرەکانی ترەوە، هێشـتا بەدەسـت پەتا، درم، نەزانی، دەمارگیری، نەخوێندەواریی، هەژاریی و دەیان دەرد و بەڵای ترەوە دەناڵێنن. لێرەدا پرسـیارێکی گرنگ بەرۆکی کاربەدەستە بەڕێز و خەمساردەکانی ئەم کۆمەڵگەیانە دەگرێت. داخۆ سـەردەستە و کاربەدەستانی کۆمەڵگەی هیندستان، نەیجیریا و بەرازیل، هیچ ئامادەکارییەکیان بۆ سـەدەی بیسـتویەک کردووە؟ چۆن بە ملیۆنان هاووڵاتی ڕەشـوڕووت و نەخوێندەوار و بە ئابوورییەکی پڕ لە نادادیەوە، ڕێگە سـەخت و دژوارەکانی سـەدەی بیسـتویەک دەبڕن؟ چ جۆرە چارەسـەریەک شـک دەبەن؟ ئایا بۆ

چارەسەری کێشەی سەدان ملیۆن هاوولاتی ئاسایی، سەرمایە تەرخان دەکەن و وەبەرهێنان دەکەن؟ یان ئەم سەدان ملیۆنە بەخۆیان و کێشەکانیانەوە بەدەستی چارەنووس دەسپێرن وگرنگی بە پێشخستن و پەرەپێدانی ژیانی چەند ملیۆن دەوڵەمەندێک دەدەن؟ ڕاستی ئەوەیە لە ئێستادا تەنها ئەم دوو بژاردەیە لەبەردەم کاربەدەستانی وڵاتە تازە فراژی بووەکاندا بوونی هەیە. لە سەدەی بیست هیچ نەبێت، کاربەدەستان سوودێکیان لە چارەسەری کێشەی حەشامات و هاوولاتیانی ئاسایی دەبینی، چونکە لانیکەم ئەو خەڵکە هەژارە لە ڕووی ئابووری و سەبازییەوە بەها و نرخیان هەبوو. بەپێچەوانەوە سەدەی بیستویەک وا نییە.

یەکێک لەستراتیجیەتە بێڕەحمەکانی سەدەی بیستویەک بۆ چارەسەری کێشەکان، دەکرێت بریتی بێت لەوەی ڤاگۆنی نمرە سێ و نمرەکانی پاش ئەو، لە شەمەندەفەرەکە جودا بکرێنەوە. چونکە بەم جۆرە هێز و گڕوتینی زیاتر بۆ شەمەندەفەرەکە دەگەڕێتەوە و خێراییەکەی زیاتر دەبێت. گرنگ سەرنیشینانی ڤاگۆنی نمرە یەکە، بۆ دەبێت ئەمانە باجی بارگرانی ڤاگۆنەکانی تر بدەن. بەرازیل بۆ ئەوەی لە سەدەی بیستویەکدا لە قافڵەی پێشکەوتن بەجێنەمێنێت و بۆ ئەوەی بتوانێت کێبڕکێی ژاپۆن بکات، دەبێت لە بری کاتکوشتن بە دیار ملیۆنان کرێکاری ئاسایی و گرنگیدان بە

تەندروســـــتیـان، بیر لە ژمـارەیەکی دیـاریکراو لە مرۆڤی بـاڵای پەرەپێدراو بکاتەوە.

ئامانجی باڵای پڕۆژەی مرۆڤایەتی لە سـەدەی بیسـتدا، کە بریتی بوو لە زاڵبوون بەســـەر قاتوقڕی، تاعون و جەنگ، توانی پێوەرێکی جیهانیی بۆ دابینکردنی خۆشـگوزەرانی و تەندورسـتی و ئاشـتی بۆ هەمووان، بئافرێنێت. ئامـانجی باڵای پرۆژەی تـازەی مرۆڤـایەتی لە ســەدەی بیســتویەکدا، کە خۆی لەدابینکردنی نەمریی بەختەوەریی هەمیشــــەیی و خوداییبووندا دەبینێتەوە، چاوی لەســــەر ئەوەیە خزمەتێکی وا پێشکەش بە مرۆڤایەتیی بکات، کە مێژوو بەخۆیەوەی نەبینیوە، بەڵام بەوەدا کە ئەم پرۆژەیە بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانی، چاوی لەوەیە بەهاکانی ئێســـتا تێپەڕێنێت، بۆیە ڕێی تیدەچێت لەو ســــەرەوە زەمینە بۆ ســـــەرهەڵدانی چینێک لە مرۆڤی خودائاســـــا برەخسێنێت. دواجار ئەم چینە، بەهاکانی لیبرالیزم ژێرپێ دەخەن و لەگەڵ مرۆڤە ئاسـاییەکاندا بەو جۆرە ڕەفتار دەکەن. کە کاتی خۆی ئەورووپـاییەکان لەمـاوەی ســــەدەی نۆزدەدا لەگەڵ دانیشــــتوانی ئەفریقادا کردیان.

ئەگەر داهێنانە زانســـتییەکان و پێشـــکەوتنە تەکنەلۆجییەکان، مرۆڤایەتیی بەســـەر دوو گرووپی حەشـــاماتی بێکەڵک و کەمینەی خوداشـــێوەی پەرەپێدراودا دابەش بکەن، یاخۆ ئەگەر دەســـەڵات و

هێز لە مرۆڤەکان بسەنرێتەوە و ڕادەستی ئالگۆریتمەکان بکرێت، ئەودەم لیبرالیزم لەبەریەک هەڵدەوەشێتەوە.

لێرەدا پرسیارەکە ئەوەیە، پاش کەوتنی لیبرالیزم، کام ئایین یان ئایدۆلۆجیای نوێ بۆشاییەکە پڕ دەکاتەوە و پەرەسەندنی نەوە خوداشێوەکانی ئێمە لە ئایندەدا بۆ پێشەوە ئاراستە دەکات؟".

لەکۆتایی دەمەوێ بڵێم کوردەکان پێش ئەوەی بیر لە نەتەوە بکەنەوە دەبێت بیر لە پەیوەندیی جەستەیی و فیزیکی بکەنەوە کە پێکیان دەبەستێتەوە لە تۆڕی هاوکاریدا، وە پێش ئەوەی بیر لە دەوڵەت بکەنەوە دەبێ بیر لە یەکگرتن و دروستبوونی نەتەوە بکەنەوە، وە پێش ئەوەی بیر لە کولتوورێکی بالای نەتەوە بکەنەوە، دەبێت بیر لەبوونی دەوڵەت بکەنەوە، وە پێش ئەوەی بیر لە کولتووری بالای کەمینە بکەنەوە، دەبێت بیر لە کولتوورێکی بالای نەتەوەیی بکەنەوە، پێش هەموو ئەمانەش دەبێ بیر لە وەرگرتنەوەی دیارییەکەتان بکەنەوە لە شۆڕشگێران. بۆ وەرگرتنەوەی ئەم دیارییەش بیر لە گردبوونەوە جەماوەرییەکەی تشاوسیسکۆ بکەنەوە، دەبێ بیر لەوەش بکەنەوە کە دوای تشاوسیسکۆ چی ڕوویدا، ڕێ نەدەن بە خەڵکانێک لە ناوەڕۆکی دەسەلاتی پێشوو بە شێوە و ڕوخساری جیاوازی ئەم دیارییەتان لێ وەرگرنەوە.